

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De jonge jaren van de luchtmacht: Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939

Starink, D.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Starink, D. (2013). *De jonge jaren van de luchtmacht: Het luchtwapen in het Nederlandse leger 1913-1939*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

NOTEN

INLEIDING

- 1 Ingesteld bij Koninklijk Besluit van 11 maart 1953, nr. 18. Dit besluit is afgebeeld in: R.W.C.G.A. Wittert van Hoogland (red.), *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart* (Den Haag 1963) 298.
- 2 Zie hiervoor: J.R. Bruijn en C.B. Wels (red.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003).
- 3 J.W. Wijn (red.), *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling 1913-1938* (Utrecht 1938).
- 4 F.F. Habniet (red.), *Veertiug jaar Militaire Luchtvaart 1913-1953* (Amsterdam 1953); Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart*; A.P. de Jong (red.), *Vlucht door de tijd* (Houten 1988).
- 5 C.C. Küpfer, *In de schaduw van Icarus. De ontwikkeling der militaire luchtvaart* (Rotterdam/Den Haag 1949) 231-232.
- 6 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1, Voorspel* (Den Haag 1969) 67-69. De Jong baseert zich hierbij vooral op het verhoor van luitenant-generaal P.W. Best door de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, zie: *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek, Deel 1C, Verhoren* ('s-Gravenhage 1949) 125.
- 7 J.A. Bach, 'De Nederlandsche Militaire Luchtvaart kritisch beschouwd', *Militaire Spectator* 109 (1940) 415-421.
- 8 F.J. Molenaar, *De luchtverdediging in de meidagen 1940* (Den Haag 1970) 921.
- 9 *Ibidem*, 922.
- 10 R. de Bruin e.a., *Illusies en incidenten. De Militaire Luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940* ('s-Gravenhage 1988) 348.
- 11 C.M. Schulten, 'Jannes Johannes Cornelis van Dijk (1871-1954)' in: *Biografisch woordenboek van Nederland, deel II* (Den Haag 1985).
- 12 W. Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen. De lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat 1918-1923' in: H. van der Linden, J.H.J. Andriessen, L. Dorrestijn en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918, deel 22* (Soesterberg 2011) 53-54.
- 13 H. Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland. Oorlogsbeeld, strategie en operationele planning van het Nederlandse leger in het Interbellum* (Breda 2007).
- 14 J. Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van internationale strategieën op de Nederlandse*

zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië 1912-1942 (Amsterdam 2011).

- 15 Handelingen beide Kamers der Staten-Generaal, 17 september 1935. Zie ook: *Het Vaderland*, 17 september 1935, avondeditie.
- 16 De Bruin e.a., *Illusies en incidenten*, 347.
- 17 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 2, Neutraal* (Den Haag 1969) 378.
- 18 Bach, 'De Nederlandsche Militaire Luchtvaart kritisch beschouwd', 418.
- 19 Pas vanaf 1933 werd het Oost-Indisch leger officieel aangeduid als het *Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger* (KNIL).

HOOFDSTUK 1

- 1 C.H. Gibbs-Smith, *A History of Flying* (Londen 1953) 77.
- 2 R.F. Grattan, *The Origins of Air War. The Development of Military Air Strategy in World War I* (Londen 2009) 3. Zie ook: 'De luchtvaart en hare toepassing op militair gebied', *Militaire Spectator* 37 (1868) 305.
- 3 Gibbs-Smith, *A History of Flying*, 216-221.
- 4 Scheluwtrekken is het als bij een vogel veranderen van de vleugelwielving, waardoor het vliegtuig kan manoeuvreren. Later zou deze functie worden overgenomen door beweegbare rolroeren (*ailerons*) aan de achterzijde van de vleugel.
- 5 S. Budiansky, *Air Power, From Kitty Hawk to Gulf War II. A History of the People, Ideas and Machines that Transformed War in the Century of Flight* (New York 2003) 21-29; J. Buckley, *Air Power in the Age of Total War* (Londen 1999) 29-31.
- 6 Gibbs-Smith, *A History of Flying*, 255 en zijn constatering tijdens het 8e Air Power Symposium; zie: A.F. Hurley en R.C. Ehrhart (red.), *Air Power and warfare. Proceedings of the eighth Military History Symposium USAF Academy* (Washington 1979) 53.
- 7 E.M. Emme, *The Impact of Air Power. National Security and World Politics* (New York 1959) 5.
- 8 H.G. Wells, *The War in the Air and Particularly how Mr Bert Smallways Fared while it Lasted* (Londen 1908).
- 9 Budiansky, *Air Power*, 45-46.
- 10 L.B. Kennett, *The First Air War 1914-1918* (New York 1991) 10; A.M.C.M. Bouwens en M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol* (Den Haag 1997) 23-24.

- 11 C.H.G.M. Zondag, *Neutraliteit in de lucht* (Den Haag 1940) 47-48.
- 12 Kennett, *The First Air War*, 17.
- 13 J.H. Morrow, *The Great War in the Air. Military Aviation from 1909 to 1921* (Washington 1993) 39, 41, 64; G. de Vries en B.J. Martens, *Fokker Vliegtuigbewapening* (Amsterdam 1994) 18-19.
- 14 Morrow, *The Great War in the Air*, 67-68.
- 15 Kennett, *The First Air War*, 21.
- 16 Morrow, *The Great War in the Air*, 107-110.
- 17 Ibidem, 69; Kennett, *The First Air War*, 31.
- 18 Ibidem, 32-33.
- 19 Morrow, *The Great War in the Air*, 93-95.
- 20 Ibidem, 171.
- 21 Kennett, *The First Air War*, 73.
- 22 W. Murray en J. Keegan, *War in the Air 1914-1945* (Londen 1999) 49-51.
- 23 Ibidem, 73-74.
- 24 Kennett, *The First Air War*, 211.
- 25 L.J. Schmidt, 'Luchtvaart', hoofdstuk VII van de serie lesboeken *Tactiek van de Koninklijke Militaire Academie* (Breda 1921) 18.
- 26 Kennett, *The First Air War*, 221.
- 27 Geciteerd in: E.W. von Hoepfner, *Deutschlands Krieg in der Luft. Ein Rückblick auf die Entwicklung und die Leistungen unserer Heeres-Luftstreitkräfte im Weltkrieg* (Leipzig 1921) 82.
- 28 Ibidem, 82 e.v.
- 29 J.H. Morrow, 'The First World War, 1914-1919' in: J.A. Olsen (red.), *A History of Air Warfare* (Washington 2010) 13.
- 30 H. Montgomery Hyde, *British Air Policy between the Wars 1918-1939* (Londen 1976) 25-27.
- 31 Emme, *The Impact of Air Power*, 35.
- 32 Zie voor nadere details: Montgomery Hyde, *British Air Policy between the Wars*, 28-30.
- 33 R. Suchenwirth, *The Development of the German Air Force, 1919-1939* (New York 1968) 14-15; H. Toorenvliet, 'De Duitse luchtmacht 1920-1945. Heimelijk opgericht, openlijk verslagen', *Militaire Spectator*, 155 (1986) 88-90.
- 34 P.S. Meilinger (red.), *The Paths of Heaven. The Evolution of Airpower Theory* (Maxwell 1997) xvii. Zie ook: P.S. Meilinger, *Airwar. Theory and Practice* (Londen 2003) 36.
- 35 W. Murray, 'Strategic Bombing. The British, American, and German experiences' in: W. Murray en A.R. Millett, *Military Innovation in the Interwar Period* (Cambridge 1996) 96-97.
- 36 A. Gat, *A History of Military Thought from the Enlightenment to the Cold War* (Oxford 2001) 562-563.
- 37 Buckley, *Air Power in the Age of Total War*, 74.
- 38 Douhet onderscheidde daarbij een vijftal doelen: industrie, transportinfrastructuur, verbindingsknooppunten, regeringscentra en de wil van het volk. Zie: P.S. Meilinger, 'Giulio Douhet and the Origin of Airpower Theory' in: Meilinger, *The Paths of Heaven*, 11.
- 39 Ibidem, 14.
- 40 J.S. Corum, 'Airpower Thought in Continental Europe between the Wars' in: Meilinger (red.), *The Paths of Heaven*, 160-161.
- 41 G. Douhet (vertaald door Dino Ferrari), *The Command of The Air* (New York 1942).
- 42 Zie voor een uitvoerige beoordeling van Douhet: Meilinger, 'Giulio Douhet and the Origins of Airpower Theory', 1-40; D. MacIsaac, 'Voices from the Central Blue. The Air Power Theorists' in: P. Paret (red.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age* (Oxford 1998) 629-635; Buckley, *Air Power in the Age of Total War*, 74-77.
- 43 Meilinger, *Airwar*, 41.
- 44 H.A. Jones, *The War in the Air Volume VI. Being the Story of the part played in the Great War by the RAF* (Oxford 1937) 136.
- 45 G. Teitler, *Luftwaffe en Royal Air Force. Een vergelijkend onderzoek naar de opkomst van het luchtwapen* (Rotterdam 1975) 101-102.
- 46 Deze zogenoemde *ten year rule* werd pas in 1932 door het Britse kabinet herroepen.
- 47 D.E. Omissi, *Air Power and Colonial Control. The Royal Air Force 1919-1939* (New York 1990) 210-211.
- 48 Montgomery Hyde, *British Air Policy between the Wars*, 134-136.
- 49 Ibidem, 274-277.
- 50 Geciteerd in: P.S. Meilinger, 'Trenchard, Slessor, and Royal Air Force Doctrine before World War II' in: Meilinger, *The Paths of Heaven*, 51.
- 51 P.S. Meilinger, 'Trenchard and 'Morale Bombing'. The Evolution of Royal Air Force Doctrine Before World War II', *The Journal of Military History* 60 (1996) 258.
- 52 J.C. Slessor, *The Central Blue* (Londen 1956) 204.
- 53 J.C. Slessor, *Air Power and Armies* (Oxford 1936).
- 54 Zie voor een uitvoerig oordeel over de betekenis van Trenchard en Slessor: Meilinger, 'Trenchard, Slessor, and Royal Air Force Doctrine before World War II', 41-78.
- 55 Onder meer in zijn boeken *Our Air Force. The Key to National Defense* (New York 1921) en *Winged Defense* (New York 1925).
- 56 A.F. Hurley, *Billy Mitchell. Crusader for Air power* (Bloomington 1975) 90-135.
- 57 Volledige zelfstandigheid voor de U.S. Air Force (USAF) werd echter pas bereikt in 1947 door aanvaarding van de *National Security Act*.
- 58 Voor een beoordeling van Billy Mitchells betekenis zie: W.A. Treast, *Air Force Roles and Missions. A History* (Washington 1998); M.A. Clodfelter, 'Molding Airpower Convictions. Development and Legacy of William Mitchell's

- Strategic Thought' in: Meilinger (red.), *Paths of Heaven*, 79-114.
- 59 C. Clark, 'First Masters of Air Power. Douhet, Trenchard and Mitchell' in: K. Brent, *Masters of Air Power. Proceedings of the 2005 RAAF History Conference* (Canberra 2005) 15.
- 60 Zie voor de ontwikkeling van het Franse luchtwapen: C. Christienne en P. Lissarague, *A History of French Military Aviation* (Washington 1986); E. Homze, 'The Continental Experience', in Hurley en Ehrhart (red.), *Air Power and Warfare*, 36-49; J.S. Corum, 'Airpower Thought in Continental Europe between the Wars', in: Meilinger, *Paths of Heaven*, 151-181. Eigentijdse publicaties die ook in Nederland de aandacht trokken waren: P. Vauthier, *La Doctrine de Guerre de Général Douhet* (Parijs 1935) en C. Rougeron, *L'Aviation de bombardement* (Parijs 1936).
- 61 R.J. Overy, 'Strategic Bombardment before 1939. Doctrine, Planning and Operations' in: R. Cargill Hall (red.), *Case Studies in Strategic Bombardment* (Washington 1998) 27.
- 62 A.C. Cain, *The Forgotten Air Force. French Air Doctrine in the 1930s* (Washington 2002) 27.
- 63 Rougeron, *L'Aviation de Bombardement*, tome I (Parijs 1936) 12.
- 64 Cain, *The Forgotten Air Force*, 29.
- 65 M.S. Alexander, *The Republic in Danger. General Maurice Gamelin and the politics of French Defence 1933-1940* (Cambridge 1992) 155.
- 66 J.S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform* (Kansas 1992) 146, 154.
- 67 Suchenwirth, *The Development of the German Air Force*, 13; Toorenvliet, 'De Duitse luchtmacht', 85-89.
- 68 H. von Seeckt, *Gedanken eines Soldaten* (Berlijn 1929) 91.
- 69 Ibidem, 93-94.
- 70 W. Murray, 'British and German Air Doctrine Between the Wars' in: *Air University Review*, 31 (1980) (3) 39-85; L.B. Kennett, *A History of Strategic Bombing* (New York 1982) 79-80.
- 71 J.S. Corum en R.R. Muller, *The Luftwaffe's Way of War. German Air Force Doctrine 1911-1945* (Baltimore 1998) 119.
- 72 Zie voor de ontwikkeling van de Luftwaffe: M. Cooper, *The German Air Force 1922-1945. An Anatomy of Failure* (Londen 1981); E. Homze, *Arming the Luftwaffe. The Reich Air Ministry and the German Aircraft Industry 1919-1939* (Lincoln 1976); W. Murray, *Strategy for Defeat. The Luftwaffe 1933-1945* (Maxwell 1983).
- 73 H.G.J. Beunders, 'De buitenlandse politiek van Nederland, 1918-1924' in: N.C.F. van Sas (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 102.
- 74 Th.C.F. Peppelman, *Nog een vergeten hoofdstuk.... De Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, het tijdschrift De Volkenbond en het pacifisme in Nederland van 1925 tot en met 1934* (Groningen 2001) 60.
- 75 Op 4 juli 1923 zond de minister van Buitenlandse Zaken het op 19 februari 1923 door de commissie vastgestelde verslag aan de Tweede Kamer (HTK 1922-1923, bijlage A, 2 III nr. 16), waarvan een samenvatting werd weergegeven in de ochtendeditie van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 6 juli 1923.
- 76 Kennett, *A History of Strategic Bombing*, 58-71.
- 77 J. Terraine, *The Right of the Line. The Royal Air Force in European War 1939-1940* (Londen 1985) 13. Zie ook: H.P. Waalwijk, *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië in Nederland 1930-1940* (Utrecht 1985) 104.
- 78 R.J. Overy, 'Air Power and the Origins of Deterrence Theory before 1939', *Journal of Strategic Studies* 15 (1992) (1) 75-76.
- 79 Memorandum van de delegatie naar de ontwapeningsconferentie van 24 februari 1932 in: B.G.J. de Graaff, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, deel I RGP191* (Den Haag 1985) 647.
- 80 Nota minister Deckers aan minister Beelaerts van Blokland van 4 april 1933, Geheim Litt. W.47 in: B.G.J. de Graaff, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, deel II RGP199* (Den Haag 1987) 571-574.
- 81 R. van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999) 142-144.
- 82 Montgomery Hyde, *British Air Policy Between the Wars*, 304-307.
- 83 Ibidem, 322-328.
- 84 Ibidem, 333.
- 85 Terraine, *The Right of the Line*, 57.
- 86 Van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede*, 160; T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009) 46.
- 87 J.H. van Riesen, 'Het gebruik van de luchtmacht in het Sjanghai-conflict (29 januari-3 maart 1932)', deel II, *Militaire Spectator* 102 (1933) 560.
- 88 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 26 (1936) 205-206.
- 89 A. Stephens, 'The True Believers. Air Power Between The Wars' in: A. Stephens (red.), *The War in the Air 1914-1994*, 2e herziene druk (Canberra 2009).
- 90 Latere berekeningen toonden het gemiddelde aantal van 3½ doden per ton bommen, zie Terraine, *The Right of the Line*, 52.

- 91 W.E.M.M. van de Sandt, 'Het optreden van de luchtmacht tijdens de Spaanse burgeroorlog', *Militaire Spectator* 133 (1964) 586.
- 92 Cain, *The Forgotten Air Force*, 156.
- 93 J.S. Corum, 'The Spanish Civil War. Lessons Learned and Not Learned by the Great Powers', *The Journal of Military History* 62 (1998 2) 313-334.
- 94 Terrain, *The Right of the Line*, 51.
- 95 R.J. Overy, *The Air War 1939-1945* (New York 1980) 15.
- 96 S. Robertson, *The Development of RAF Strategic Bombing Doctrine, 1919-1939* (Westport 1995) 159.
- 12 Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?', 85.
- 13 Moeyes, *Buiten schot*, 369-371; W. Klinkert en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap. Het veiligheids- en defensiebeleid in de twintigste eeuw' in: B.G.J. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 18.
- 14 *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1882-1883) 99.
- 15 HTK 1886-1887, bijlagen, 2 VIII nr. 17: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1887 van 19 november 1886, 25.
- 16 W. Klinkert, 'Oorlog in de Betuwe. De grote manoeuvres van september 1911' in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 13 (Den Haag 1990) 54.
- 17 J. van den Berg, 'De voorbereidingen tot oprichting van de Luchtvaartafdeling (I)', *Mars et Historia* 10 (1975/76) (2) 3-9.
- 18 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 411.
- 19 J. van den Berg, 'De voorbereidingen tot oprichting van de Luchtvaartafdeling (II)', *Mars et Historia* 10 (1975/76) (5) 16.
- 20 *Ibidem*, 17.
- 21 HTK 1902-1903, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1903 van 16 september 1902, 25.
- 22 De belangrijke rol die Walaardt Sacré heeft gespeeld in de vroegste periode van de Nederlandse luchtvaart is uitvoerig beschreven in: R. de Winter, *Leven voor de luchtvaart. Hendrik Walaardt Sacré 1873-1949* (Den Haag 1992).
- 23 D. Starink, 'De betekenis van generaal C.J. Snijders voor de Nederlandse luchtvaart', *Mars et Historia* 46 (2012) (1) 21.
- 24 H.P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I. Espionage, Diplomacy and Survival* (Leiden 2001) 118.
- 25 C.J. Snijders, 'Eene Nederlandsche Vereeniging voor Luchtscheepvaart', *Militaire Spectator* 76 (1907) 875.
- 26 HTK 1908-1909, bijlage A, 2 VIII nr. 13: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1909 van 5 december 1908, 45. Zie ook: H. Walaardt Sacré, 'Grondleggers onzer luchtvaart' in: H. Walaardt Sacré, W.P. van den Abeelen en F. Spittel (red.), *Vijf-en-twintig jaar Luchtvaart in Nederland* (Amsterdam 1932) 21.
- 27 M. Elands e.a., *250 jaar Genietroepen 1748-1998* (Den Haag 1998) 50.

HOOFDSTUK 2

- 1 P.H. Kamphuis, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid in de negentiende eeuw' in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 5 (Den Haag 1982) 158.
- 2 *Ibidem*, 174; B.P. Hoppenbrouwer, 'De Nederlandse mobilisatie van 1870' in: W. Klinkert, J.W.M. Schulten en L. de Vos (red.), *Mobilisatie in Nederland en België 1870-1914-1939* (Amsterdam 1991) 15-16.
- 3 W. Klinkert, *Het Vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992) 329-333.
- 4 P. Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger & de neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2006) 94.
- 5 P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 69.
- 6 Nota van H.M. Koningin Wilhelmina aan de regering van 29 april 1905 in: C. Smit, *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919, derde periode, deel II RGP102* (Den Haag 1958) 465-467. Zie ook: E. van Raalte, *Staatshoofd en ministers* (Zwolle 1971) 211.
- 7 Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 97.
- 8 T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009) 27-28.
- 9 C. Smit, 'Waarom bleef Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog?' in: N.C.F. van Sas (red.), *De kracht van Nederland. Internationale positie en buitenlands beleid* (Haarlem 1991) 79-80; Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 371-372; M.M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 32.
- 10 Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand*, 253-272.
- 11 F. Snapper, 'Enige sterktecijfers betreffende de Nederlandse landmacht in de periode

- 28 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 34.
- 29 Beide rapporten zijn aanwezig in de collectie van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Zie ook: Walaardt Sacré, 'Grondleggers onzer luchtvaart', 21-24.
- 30 J. van den Berg, 'De voorbereidingen tot oprichting van de Luchtvaartafdeling (III)' *Mars et Historia* 10 (1975/76) (6) 12-13.
- 31 De Militaire Luchtvaartcommissie werd ingesteld met beschikking van de minister van Oorlog van 26 maart 1910, IIe Afd., nr. 340 en bevatte naast de voorzitter en de secretaris als leden majoor jhr. L.A.M. van Smid, kapitein P. Huizer (beiden van de Generale Staf), luitenant-kolonel D.H. Petetier, kapitein J.C.A. Jansen, luitenant W.N. Bakker (allen van de Artillerie), majoor J.H.A. Mijsberg, later vervangen door luitenant-kolonel A.E. von Brücken Fock, kapitein P.J. Post van der Steur, en de zoon van de minister, luitenant W.H. Cool (allen van de Genie) en luitenant C. Gordon (Infanterie).
- 32 Collectie NIMH: Eindrapport van Militaire Luchtvaartcommissie van 9 april 1912, nr. 141H, 1.
- 33 *Ibidem*, 4.
- 34 *Ibidem*, 23-24.
- 35 HTK 1912-1913, bijlage A, 2 VIII nr. 10: Voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1913 van 22 november 1912, 8.
- 36 HTK 1912-1913, 1731.
- 37 HTK 1912-1913, 1806-1810.
- 38 W. Klinkert, "Om den oorlogstoestand zooveel mogelijk na te bootsen...": De grote legermanoeuvres van 1916 in Noord-Brabant' in: M.Kraaijestein en P.G.G.M. Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 92.
- 39 NA 2.13.85, inv. 50: Brief C-LVA aan OLZ van 2 mei 1916, nr. 800 Geheim. Zie ook: H. Voorwalt, 'Verkenning uit vliegtuigen', *Militaire Spectator* 86 (1917) 581-582 en Leerboek van de Koninklijke Militaire Academie: *Tactiek-Hoofdstuk VIII: Luchtvaart en vliegdienst* (Breda 1917) 17-21.
- 40 NA 2.13.85, inv. 50: Brief C-LVA aan OLZ van 2 mei 1916, nr. 800 Geheim. Zie ook: De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 84.
- 41 HTK 1917-1918, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1918 van 18 september 1917, 17.
- 42 HTK 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 10: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1920 van 2 december 1919, 36.
- 43 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, deel I (Assen 1948) 261-266.
- 44 HTK 1922-1923, 1057 en bijlage A, 2 III nr. 7: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de buitenlandbegroting 1923 van 7 december 1922, 79. Zie ook: D. Hellemas, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (Utrecht 2006) 82.
- 45 A.A.H. Struycken, *De hoofdtrekken van Nederlandsch buitenlands beleid* (Arnhem 1923) 25.
- 46 R. van Diepen, *Voor Volkenbond en Vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde 1919-1946* (Amsterdam 1999) 81.
- 47 J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam 1989) 41; R.L. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 15-16.
- 48 H. Amersfoort, 'Give us Back our Field Army! The Dutch Army Leadership and the Operational Planning During the Interwar Years' in: H. Amersfoort en W. Klinkert (red.), *Small Powers in the Age of Total War* (Leiden 2011) 255.
- 49 Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 24.
- 50 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, 179-182.
- 51 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 42.
- 52 A.C.J.C. Voeten, *De A.R.P. en het defensievraagstuk in het interbellum* (Utrecht 1987) 31, 56.
- 53 P.J. Oud, *Het jongste verleden*, deel II, 211-220.
- 54 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 18.
- 55 HTK 1921-1922, bijlage A, 441 nr. 28: Memorie van toelichting op de ontwerp-dienstplichtwet van 21 augustus 1921, 134; Amersfoort, 'Give us Back our Field Army!', 256.
- 56 HTK 1921-1922, 1050; Zie ook: W. Klinkert, 'De vernietigende kracht der hedendaagse wapenen. De lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat 1918-1923' in: H. van der Linden, J.H.J. Andriessen, L. Dorrestijn en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*, deel 22 (Soesterberg 2011) 71.
- 57 HTK 1921-1922, 1056.
- 58 Oud, *Het jongste verleden*, deel I, 308-311.
- 59 Amersfoort, 'Give us Back our Field Army!', 257.
- 60 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, *Voorspel* (Den Haag 1969) 67; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 18.
- 61 H. Walaardt Sacré, '5. Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 10 (1914-1919) 432.
- 62 NA 2.13.70, inv. 321: Dossier GS 10009: Commentaar van C-LVA namens OLZ van 29 januari 1916 op ministeriële voorstellen het aantal reservisten te vergroten ten koste van actief dienenden.
- 63 Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen', 70.
- 64 J.H. Hardenberg, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1919 tot 1 Nov. 1929' in J.W. Wijn (red.), *Gedenkboek*

- van de Luchtvaartafdeeling 1913-1938 (Utrecht 1938) 33.
- 65 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 11 (1920-1921) 168-169.
- 66 NA 2.12.85, inv. 118: Maandrapport C-LVA over augustus/september 1920 van 13 oktober 1920, nr. 3529 Geheim.
- 67 NA 2.13.85, inv. 122: Maandrapport C-LVA over juli t/m september 1924 van 27 oktober 1924, nr. 4344 Geheim.
- 68 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 11 (1920-1921), 180.
- 69 Ibidem, 180-185.
- 70 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 12 (1922), 122.
- 71 Vastgesteld met beschikking van de minister van Oorlog van 26 september 1924, IIe Afd. no. 3.
- 72 J.J. van Santen, 'Luchtkaesteelen II', *Het Vliegveld* 5 (1921) 162-165.
- 73 J.J. van Santen, 'De beteekenis van de Luchtstrijdkrachten in den Toekomstoorlog', tekst van de lezing op 24 mei 1924, *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1923-1924) 546-554.
- 74 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 15 (1925) 186.
- 75 P.E. van Loo en A.C. Tjepkema, 'De ontwikkeling van het Nederlandse luchtwapen. Johan Zegers als prominent denker', *Militaire Spectator* 177 (2008) 227-239.
- 76 Deze stafgebrevetteerde waarnemer was de oudere broer van luitenant Jules L. Zegers, die in mei 1924 in de vliegopleiding kwam en op 30 september 1925 zijn militair vliegbrevet haalde. Om verwarring met zijn broer te vermijden kreeg Johan Zegers op Soesterberg de bijnaam 'Van Spitsheuvel', niet alleen omdat hij daar ging wonen, maar ook met verwijzing naar zijn scherpzinnigheid. Zie: H.A.J. Zegers, *Mensch durf te leven. Profielen van leiderschap en moed: Luitenant Generaal der Koninklijke Luchtmacht Julius Lucius Zegers 1897-1970* (Soesterberg 2009) 28-29.
- 77 Hierop zal in hoofdstuk 4 worden teruggekomen in het kader van een mogelijk samengaan van de LVA en de MLD.
- 78 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 16 (1926) 161-166.
- 79 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 19 (1929) 149-153.
- 80 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 20 (1930) 188-189.
- 81 J.G.W. Zegers, 'Ontwikkeling en organisatie der Luchtmacht', tekst van de spreekbeurt op 16 oktober 1931 in, *Orgaan van de Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1931-1932) 3-116.
- 82 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 23 (1933) 151-152.
- 83 Ibidem, 153-154. Zie ook: J.G.W. Zegers, 'De ontwikkeling en het gebruik der Nederlandsche luchtstrijdkrachten' in: Wijn, *Gedenkboek 1938*, 65-66.
- 84 G. Sandberg, 'Het jachtvliegtuig der luchtverdediging', *Luchtmacht* 1 (1932) (2) 17-26.
- 85 R.W.C.G.A. Wittert van Hoogland, 'Eenige inzichten betreffende de luchtverdediging en de beteekenis van den jachtvliegdiens', *Luchtmacht* 5 (1936) (1) 61-67.
- 86 A.J. Maas, 'De luchtverdediging van Nederland, deel 2', *Luchtmacht* 3 (1934) (3) 214-237.
- 87 Vastgesteld met beschikking van de minister van Defensie van 24 november 1934, IIe Afd. B, nr. 8.
- 88 *Handleiding voor het gevecht der groote eenheden (gevechtshandleiding) deel I* (Breda 1935) 23. Zie ook de rubriek 'Nieuwe reglementen en voorschriften', *Militaire Spectator* 104 (1935) 223-224.
- 89 *Handleiding voor het gevecht der groote eenheden*, 24-25.
- 90 Ibidem, 25.
- 91 L.B. Kennett, *The First Air War*, 221.
- 92 NA 2.13.85, inv. 119: Maandrapport C-LVA over juli en augustus 1921 van 18 september 1921, nr. 3645 Geheim.
- 93 J.G.W. Zegers, Boekbespreking *La Guerre de l'Air*, *Luchtmacht* 1 (1932) (2) 78-80.
- 94 M.R.H. Calmeyer, 'De oorlog van morgen, deel IV. De leer van Douhet van den zelfstandigen luchtoorlog', *Militaire Spectator* 104 (1935) 516-519 en W. van Prooijen, 'De luchtdoctrine van Generaal Douhet', *Luchtmacht* 5 (1936) (1) 7-24.
- 95 Collectie NIMH: Nota CGS aan minister van Defensie van 17 april 1934, nr. 1359 Geheim.
- 96 HTK 1919-1920, 1062.
- 97 HTK 1921-1922, 2158-2162.
- 98 HTK 1922-1923, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1923 van 19 september 1922, 22.
- 99 HTK 1926-1927, 1220.
- 100 HTK 1926-1927, 1344.
- 101 HEK 1928-1929, bijlage bij 7 maart 1929: Voorlopig verslag over de defensiebegroting 1929, 184.
- 102 HEK 1928-1929, bijlage bij 14 maart 1929: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1929, 361.
- 103 HTK 1931-1932, bijlage A, 2 VIII nr. 25: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de Defensiebegroting 1932 van 20 november 1931, 23-24.
- 104 *Staatsblad*, nr. 306.
- 105 W. Klinkert, R.U.M.M. Otten en J.F. Plasman, *75 jaar Luchtvaartartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992)

- 45; K. Bosma, *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen* (Amsterdam 2006) 66.
- 106 De Legercommissie, opgericht bij Koninklijk Besluit van 12 december 1910 en bestaande uit leden der Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en enkele deskundigen, fungeerde als politiek onderzoeks- en adviesorgaan voor de minister van Oorlog/Defensie inzake de financiële en persoonlijke lasten van de krijgsmacht.
- 107 Verslag van de Legercommissie van 11 november 1933, in: W.J.M. Klaassen, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, Deel III* RGP212 (Den Haag 1990) 220.
- 108 Adres van de Legercommissie aan H.M. de Koningin van 28 maart 1934 in: Klaassen, *Documenten, periode B, Deel III* RGP212, 414.
- 109 M.L.J. Dierikx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* (Houten 1968) 68-70.
- 110 HTK 1934-1935, 602.
- 111 Ibidem, 650-652.
- 112 H. Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland. Oorlogsbeeld, strategie en operationele planning van het Nederlandse leger in het Interbellum* (Breda 2007) 9-12.
- 113 Zie bijv.: 'Vraagstukken van luchtoorlog, luchtverdediging en volkenrecht', *Het Vaderland*, 31 januari 1930; 'De Luchtoorlog', *Leeuwarder Nieuwsblad*, 12 augustus 1931; 'Bommen op Nederland. De volgende oorlog zal voornamelijk een luchtoorlog zijn', *Limburger Koerier*, 12 augustus 1933; 'Luchtoorlog. Reusachtige oorlogsvloten staan klaar', *Limburger Koerier*, 18 december 1934.
- 114 HTK 1934-1935, 652.
- 115 HTK 1932-1933, bijlage A, 2 VIII nr. 23: Voorlopig verslag over de defensiebegroting 1933 van 9 november 1932, 5.
- 116 HTK 1932-1933, bijlage A, 2 VIII nr. 25: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1933 van 17 november 1932, 17.
- 117 H.P. Waalwijk, *Whitehall en Plein. De betrekkingen tussen Groot-Brittannië en Nederland 1930-1940* (Utrecht 1985) 107.
- 118 Bericht van gezant De Marees van Swinderen van 12 november 1934, in: B.G.J. de Graaff, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, Deel IV* RGP234 (Den Haag 1996) 172-173
- 119 Nota van de chef Generale Staf van 17 april 1935 nr. 1078 Zeer Geheim, in: De Graaff, *Documenten, Periode B, Deel IV* RGP234, 403-408.
- 120 Waalwijk, *Whitehall en Plein*, 111.
- 121 J.J. de Wolf (red.), *Mars in Cathedra 1865-1965* (Den Haag 1965) 54.
- 122 NA 2.13.70, inv. 32: Geheime persoonlijke brief van directeur HKS aan CGS van 21 januari 1935, nr. 3 Geh.Pers. Zie ook: W. Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992* (Den Haag 1995) 102-104.
- 123 NA 2.13.70, inv. 32: Nota van minister van Defensie aan CGS van 2 januari 1935, nr. 20/34 Zeer Geheim.
- 124 NA 2.13.70, inv. 32: Nota CGS aan minister van Defensie van 21 februari 1935 nr. 1P. Zie ook: C.M. Schulten en P.M.J. de Koster, 'Tussen hoop en vrees. De Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum', in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis, *Mei 1940. De Strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2012) 76.
- 125 G. Teitler, 'De krijgsmacht als Cassandra. Toekomstverwachting van Nederlandse militairen' in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog*, 73-74.
- 126 Oud, *Het jongste verleden*, deel V, 355-357.
- 127 HTK 1935-1936, bijlage A, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1936 van 25 november 1935, 13.
- 128 HTK 1935-1936, bijlage A, 222 nr. 3: Memorie van toelichting op het wetsontwerp ter instelling van het Defensiefonds van 25 november 1935, 2-3.
- 129 HTK 1935-1936, bijlage A, 222 nr. 8: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over het wetsontwerp ter instelling van het Defensiefonds van 27 januari 1936, 12.
- 130 HTK 1934-1935, 602-603; 1935-1936, 845-847; 1936-1937, 977-980.
- 131 HTK 1936-1937, bijlage A, 2 VIII nr. 24: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1937 van 5 december 1936, 19.
- 132 HTK 1935-1936, 1315.
- 133 B.G.J. de Graaff, 'Colijn. Premier in de buitenlandse politiek' in: *Buitenlandse Zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 33-34.
- 134 Ibidem, 39; Van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit*, 34.
- 135 *Het Vaderland*, 11 september 1933, avondeditie.
- 136 Zie de commentaren in de pers over de Troonrede 1934 in: *Het Vaderland*, 19 september 1934, ochtendeditie.
- 137 P.C. Boer, *De lichtstrijd rond Borneo. Operaties van de Militaire Luchtvaart KNIL in de periode december 1941 tot februari 1942* (Houten 1987) 10. Zie ook: J.G.W. Zegers, 'Ontwikkeling en organisatie der Luchtmacht' tekst van de

- lezing op 16 oktober 1931, *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1931-1932* (Den Haag 1932) 3-31; E.T.H. Kengen, 'Evolutie der Luchtstrijdkrachten', *Luchtmacht* 1 (1932) (1) 16-25 en 'De materieelkeuze bij de Ned.-Indische L.A.', *Luchtmacht* 2 (1933) (3) 240-248; P. Gerssen, 'De hoeksteen der Nederlandsch-Indische defensie is het luchtwapen', *Luchtmacht* 3 (1934) (2) 105-132.
- 138 G. Teitler, 'De slagluchtmacht' in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 7 (Den Haag 1984) 93; Van Loo en Tjepkema, 'De ontwikkeling van het Nederlandse luchtwapen', 234-235.
- 139 H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam 2004) 384-385.
- 140 Kapiteins ter zee J.T. Furstner en H. Ferwerda, kapitein-luitenant-ter-zee L.G.L. van der Kun en luitenant-ter-zee der 1e klasse A.J. de Bruijn.
- 141 J. Anten, *Navalisme nekt onderzeeboot. De invloed van internationale zeestrategieën op de Nederlandse zeestrategie voor de defensie van Nederlands-Indië, 1912-1942* (Amsterdam 2011) 369.
- 142 HTK 1935-1936, bijlage A, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1936 van 25 november 1935, 14.
- 143 Luitenant-generaal-titulair der Infanterie L.F. Duymaer van Twist was sedert 1901 onafgebroken Kamerlid en trad als defensiewoordvoerder van zijn partij op als spreekbuis van het 'establishment' van het leger. Tot deze interventie had hij geen blijk gegeven van een groot enthousiasme voor het luchtwapen.
- 144 HTK 1935-1936, 835.
- 145 Teitler, 'De slagluchtmacht', 111-112; Boer, *De luchtstrijd rond Borneo*, 11. Overigens werden ook de latere series bommenwerpers tot een totaal van 120 stuks in Amerika gekocht.
- 146 Op de achtergronden van de instelling van de functie van Inspecteur Militaire Luchtvaart wordt in hoofdstuk 5 teruggekeken.
- 147 NA 2.13.70, inv. 1333: Brief IML aan minister van Defensie van 28 maart 1936, nr. 109 Geheim.
- 148 NA 2.13.70, inv. 1333: Naschrift CGS van 18 april 1936, nr. 1308 Geheim.
- 149 NA 2.13.70, inv. 1333: Nota van minister van Defensie van 9 juli 1936, Geheim Litt. H.131.
- 150 Op de aanschaf van de Fokker C.X wordt in hoofdstuk 4 uitvoerig teruggekeken.
- 151 NA 2.13.70, inv. 1333: Nota CGS aan minister van Defensie van 30 oktober 1936, nr. 3801 Geheim.
- 152 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota van minister van Defensie van 4 januari 1937, Geheim Litt. B.1.
- 153 Zegers zette zijn denkbeelden medio 1936 nog eens uitvoerig uiteen in het *Wetenschappelijk Jaarbericht* 25 (1935) 194-204.
- 154 'Leven en streven in de Koninklijke Landmacht. Inspectie der Militaire Luchtvaart', *Militaire Spectator* 104 (1935) 221.
- 155 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 25 (1935) 200.
- 156 'De luchtverdediging van Nederland. Wat zal de Regeering in 1937 doen?', *Het Vaderland*, 20 juli 1936, avondeditie.
- 157 J.J. van Santen, 'De verdediging van Nederland en Nederlands-Indië', overdruk uit: R. Schuiling, *Nederland, Handboek der Aardrijkskunde* (Zwolle 1935) 31-32.
- 158 J.J. van Santen, 'Kruiser en (of) vliegtuig bij onze maritieme defensie van Nederlands-Indië', tekst van de spreekbeurt op 24 januari 1936. *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1935-1936) 127.
- 159 Ibidem, 129-130 en 139-144.
- 160 J.G.W. Zegers, 'Kruiser en (of) vliegtuig? Neen Luchtmacht en Zeemacht!', *Luchtmacht* 5 (1936) (2) 135-148.
- 161 *Het Vaderland*, 16 januari 1937, avondeditie.
- 162 *Het Vaderland*, 9 maart 1937, ochtendeditie.
- 163 De Fokker G.I-jachtkruiser werd voor het eerst gepresenteerd op de Parijse luchtvaartsalon van november 1936 en vormde met de Franse Potez 631, de Duitse Messerschmitt Bf 110 en de Engelse Bristol Blenheim een nieuwe generatie tweemotorige jachtvliegtuigen.
- 164 P.W. Best, 'Een en ander over gebruik en organisatie van Nederlandse luchtstrijdkrachten bij den landoorlog', tekst van de spreekbeurt op 12 maart 1937, *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1935-1937) 235-315.
- 165 J.G.W. Zegers, 'Luchtkruisers noodzakelijk naast één- of meermotorige jagers, dan wel jachtkruisers', *Luchtmacht* 6 (1937) (2) 107-119.
- 166 *Het Vaderland*, 10 juni 1937, avondeditie.
- 167 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 9 november 1937, nr. 147P.
- 168 NA 2.13.16, inv. 1084: Verslag van bespreking op 21 oktober 1937. Zie ook: R. de Bruin e.a., *Illusies en incidenten. De Militaire Luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940* (Den Haag 1984) 34-35.
- 169 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 6 januari 1937, nr. 3P.
- 170 NA 2.13.85, inv. 316: Naschrift CGS van 4 februari 1937, nr. 87 Geheim.
- 171 Collectie NIMH, dossier CGS nr. 983: Aantekeningen voor CGS op de brief van IML van 18 februari 1938, nr. 12P.
- 172 NA 2.13.70, inv. 1335: Nota van minister van Defensie van 10 mei 1938, nr. Geheim Litt. X.113. Zie ook: De Bruin, *Illusies en incidenten*, 35.
- 173 Hierop zal in hoofdstuk 5 uitvoerig worden teruggekeken.

- 174 *Het Vaderland*, 9 februari 1938, avondeditie.
 175 P.J. de Broekert, *Het gebruik van Luchtstrijd-krachten. Leerboek no. 584 Koninklijke Militaire Academie* (Breda 1938) voorwoord.
 176 *Ibidem*, 123.
 177 *Het Vaderland*, 19 mei 1938.
 178 M.W.J.M. Broekmeyer, *Het Luchtwapen en zijn problemen* (Assen 1939) 7-9.
 179 *Ibidem*, 44-45.

HOOFDSTUK 3

- 1 W. Klinkert, 'Oorlog in de Betuwe. De grote manoeuvres van september 1911' in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* deel 13 (Den Haag 1990) 55; R. de Winter, *Leven voor de luchtvaart. Hendrik Walaardt Sacré 1873-1949* (Den Haag 1992) 33-42.
 2 H. Walaardt Sacré, 'Grondleggers onze Luchtvaart' in: H. Walaardt Sacré, W.P. van den Abeelen en F. Spittel, *Vijf-en-twintig jaar Luchtvaart in Nederland* (Amsterdam 1932) 28; De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 41.
 3 W. Adriaansen, *Willem Hendrik Schukking. Een sprong in de wereld der Aviatiek* (Hilversum 2008) 18-19. Zie ook: M. Elands e.a., *250 jaar Genietroepen 1748-1990* (Den Haag 1998) 50.
 4 W. Schoenmaker en T. Postma, *Aviateurs van het eerste uur. De Nederlandse luchtvaart tot de Eerste Wereldoorlog* (Weesp 1984) 13-96.
 5 Walaardt Sacré, 'Grondleggers onze Luchtvaart', 27; P.E. van Loo e.a., *100 jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen. Een vliegbasis in woord en beeld* (Franeker 2010) 13-14.
 6 D. en W. Top, *Soesterberg van toen en nu* (Alphen aan den Rijn 1990) 48-59; K. Volkers, *Geheim landschap. 200 jaar militairen op de Heuvelrug* (Utrecht 2006) 87; R. de Winter, *Een eeuw militaire luchtvaart in Nederland 1913-2013. Bakermat Soesterberg* (Amsterdam 2013) 32-61.
 7 M.L.J. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag 1997) 21.
 8 Beschikking van de minister van Oorlog van 26 maart 1910, IIe Afd., nr. 340 in: Walaardt Sacré, 'Grondleggers onze luchtvaart', 23; J. van den Berg, 'De voorbereidingen tot oprichting van de Luchtvaartafdeling (III)', *Mars et Historia* 10 (1975/76) (6) 12-17.
 9 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 45.
 10 NA 2.13.85, inv. 3: Notitie van voorzitter Terwisga van 7 januari 1911, nr. 52H.
 11 NA 2.13.85, inv. 3: Tussenrapport van de Militaire Luchtvaart Commissie, aangeboden met brief van voorzitter Terwisga aan de minister van Oorlog van 2 juni 1911, nr. 102H.
 12 HTK 1911-1912, bijlage A, 142 nr. 6: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de gewijzigde oorlogsbegroting 1911 van 1 december 1911, 30. Zie ook: W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992) 413.
 13 HTK 1911-1912, 1567-69.
 14 Klinkert, 'Oorlog in de Betuwe', 54-58.
 15 NA 2.13.85, inv. 3: Verslag omtrent de luchtvaart bij de legermanoeuvres in 1911 van oktober 1911, nr. 125H. Zie ook: J. van den Berg, 'De voorbereidingen tot oprichting van de Luchtvaartafdeling (V)', *Mars et Historia* 11 (1976/77) (6) 10-14; De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 50-53.
 16 A. Copes van Hasselt, 'Het vliegtoestel in dienst van de landsverdediging', tekst van de voordracht op 26 januari 1912 in: *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap 1911-1912* (Den Haag 1912) 312.
 17 *Ibidem*, 337.
 18 NA 2.13.85, inv. 4: Eindrapport van de Militaire Luchtvaart Commissie, aangeboden met brief van voorzitter Terwisga aan de minister van Oorlog van 9 april 1912, nr. 141H, 4.
 19 *Ibidem*, 6-22.
 20 *Ibidem*, 24.
 21 Collectie NIMH, doos LVA 1912: Nota CGS aan minister van Oorlog van 24 april 1912, nr. 538.
 22 HTK 1912-1913, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1913 van 17 september 1912, 19.
 23 HTK 1912-1913, 1806-1810.
 24 *Het Centrum*, 16 januari 1913.
 25 De officiële naam in de toen gebruikte spelling. Hoewel door diverse autoriteiten, onder wie Sniijders en Walaardt Sacré, in de eerste jaren de afkorting LA werd gebezigd, wordt hier vanaf het begin de later gebruikte afkorting LVA gehanteerd.
 26 Legerorders 1913, nr. 509: K.B. van 16 april 1913, nr. 29, ook afgedrukt in R.W.C.G.A. Wittert van Hoogland (red.), *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart* (Den Haag 1963) 50.
 27 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 49-50.
 28 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18 oktober 1912, avondeditie.
 29 T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009) 15-16.
 30 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 61.
 31 Een goed overzicht van de bouwactiviteiten op Soesterberg tussen 1913 en 1920 is verschenen in: L.A. Ouwerkerk, 'De militaire gebouwen en werken behorende tot de Luchtvaartafdeeling te Soesterberg', *Het Vliegveld* 4 (1920) 382-392 en 414-421.
 32 R. de Winter, 'De plaats van Soesterberg in de geschiedenis en de traditie van de militaire

- luchtvaart', *Mars et Historia. Vijfde lustrumnummer van de Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie* 25 (1991) 172-181.
- 33 Schoenmaker en Postma, *Aviateurs van het eerste uur*, 65.
- 34 F.F. Habnit, 'Daar werd een brik gebouwd' in: F.F. Habnit (red.), *Vijftig jaar luchtmacht* (Den Haag 1963) 22.
- 35 Koninklijke bewilliging voor deze N.V. werd verleend met k.b. van 26 mei 1913 nr. 60, gepubliceerd in de *Staatscourant* van 4 juli 1913, nr. 154.
- 36 Collectie NIMH, doos LVA 1913: Beschikking van de minister van Oorlog van 25 oktober 1913, Ve Afd. nr. 19.
- 37 Schoenmaker en Postma, *Aviateurs van het eerste uur*, 95-96.
- 38 Ibidem, 100.
- 39 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 66.
- 40 Beschikking van de minister van Oorlog van 13 juni 1913, IIe Afd., nr. 291 in: R.A.F. Hezemans, 'To fly or not to fly, that's the question. De periode 1910-1918, voorgeschiedenis en beginjaren' in: A.P. de Jong (red.), *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse luchtmacht* (Houten 1988) 30.
- 41 Collectie NIMH, doos LVA 1913: Beknopt verslag omtrent den vliegdiens bij de legermanoeuvres 1913 van 3 oktober 1913.
- 42 Collectie NIMH: Dagboek Walaardt Sacré, 3 t/m 14 oktober 1913.
- 43 W.P. van den Abeelen, 'Hoe de Militaire Luchtvaart groeide' in: Walaardt Sacré e.a., *Vijf-entwintig jaar Luchtvaart*, 77.
- 44 NA 2.13.85, inv. 48: Brief van C-LVA aan M. van Meel van 5 juni 1914 nr. 166.
- 45 Collectie NIMH, doos LVA 1914: Beschikking van de minister van Oorlog van 14 februari 1914, IIe Afd. nr. 84.
- 46 F. Gerdessen, N. Geldhof en H.J. Hazewinkel, *Spyker. De eerste Nederlandse Vliegtuigfabriek* (Voorburg 2002) 3.
- 47 HTK 1913-1914, bijlage A, 2 VI nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1914 van 16 september 1913, 13. Zie ook: De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 75.
- 48 NA 2.13.85, inv. 47: Nota van minister van Marine van 26 maart 1914, bureau S, nr. 75.
- 49 NA 2.13.85, inv. 47: Brief C-LVA aan minister van Marine van 6 april 1914, nr. 100.
- 50 *Het Nieuws van de dag voor Nederlandsch-Indië*, 4 juli 1914.
- 51 'De meteorologische dienst' in: J.W. Wijn (red.), *Gedenkbboek van de Luchtvaartafdeeling 1913-1938* (Utrecht 1938) 103-104; J.A.C. Bartels, *Geen laag te hoog. De eerste uitzending van de LVA, naar IJsland in het kader van het Tweede Internationale Pooljaar 1932-1933* (Emmen 2013) 21-36.
- 52 P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001) 41-43.
- 53 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré*, 29 en 31 juli 1914.
- 54 Moeyes, *Buiten schot*, 58-60; *Dagboek Walaardt Sacré*, 30 juli 1914.
- 55 H. Walaardt Sacré, 'Voorgeschiedenis en eerste jaren van de Militaire Luchtvaartafdeeling tot 1919' in: Wijn, *Gedenkbboek van de Luchtvaartafdeeling*, 22-23.
- 56 M.M. Abbenhuis, *The Art of Staying Neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 64-76; W. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914' in: H. Binneveld, M. Kraaijestein, M. Roholl en P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 14.
- 57 k.b. van 3 augustus 1914, *Staatsblad*, nr. 354.
- 58 M.M. Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven. De moeilijke verdediging van de Nederlandse neutraliteit' in: H. Andriessen, M. Ros en P. Pierik (red.), *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918*, deel 2 (Soesterberg 2002) 308-310; C.H.G.M. Zondag, *Neutraliteit in de lucht* (Den Haag 1940) 47-48.
- 59 NA 2.13.70, inv. 136: Telegrammen van C-LVA aan OLZ van 1 augustus 1914, nr. 86 en van OLZ aan C-LVA van 3 augustus 1914, nr. 389. Zie ook: J.A.M.M. Janssen, 'Het vijfde wapen. De Luchtvaartafdeeling te Soesterberg tijdens de mobilisatie van 1914-1918', *Militaire Spectator* 167 (1998) 529.
- 60 NA 2.13.85, inv. 48: Schrijven van OLZ aan autoriteiten van Leger en Vloot van 5 augustus 1914, nr. 812 Geheim en van 11 augustus 1914, nr. 1370 Geheim.
- 61 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré*, augustus 1914.
- 62 H.A. Vreeburg, 'De eerste jaren bij de Technische Dienst der L.V.A.', *Onze Luchtmacht* 5 (1953) (3) 71.
- 63 C.R. Pattist, 'De Proefvliegafdeling van het Ned.-Ind. Leger' deel 3, *Onze Luchtmacht* 30 (1978) 48.
- 64 Moeyes, *Buiten schot*, 118, 138-140.
- 65 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 64-65; *Dagboek Walaardt Sacré*, 1914.
- 66 P.J. de Broekert, *Het gebruik van Luchtstrijdkrachten, Leerboek no. 584. Koninklijke Militaire Academie* (Breda 1938) 13.
- 67 NA 2.13.85, inv. 113: Maandrapport C-LVA over juni/juli 1915 van 6 augustus 1915, nr. 766 Geheim.
- 68 NA 2.13.70, inv. 325: Schrijven van OLZ aan de militaire commandanten van 8 december 1915, O.V.I. nr. 39847 (GS nr. 12128).

- 69 NA 2.13.70, inv. 136: Nota van OLZ aan minister van Oorlog van 28 september 1914, nr. 5348 en het antwoord van de minister van 2 oktober 1914, Ve Afd., nr. 311.
- 70 Van Loo e.a., *100 Jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen*, 32.
- 71 NA 2.13.85, inv. 49: Nota CGS van 9 februari 1915, nr. 1011 Geheim.
- 72 De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 74, 83.
- 73 NA 2.13.85, inv. 49: Nota van minister van Oorlog van 30 maart 1915, Ite Afd. nr. 802.
- 74 NA 2.13.85, inv. 49: Nota CGS van 15 april 1915, nr. 3408, goedgekeurd door minister van Oorlog met nota van 4 mei 1915, Ite Afd. nr. 14.
- 75 NA 2.13.85, inv. 49: Nota OLZ aan C-LVA van 23 juli 1915, O.V.I. nr. 26205 Geheim, Afd. GS nr. 6432.
- 76 Gerdessen e.a., *Spyker*, 15-16; W. Klinkert, 'Een vitaal belang van de eerste orde': Militaire Luchtvaart in Nederland 1914-1920' in: J.H.J. Andriessen en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918 deel 15* (Soesterberg 2007) 148-149.
- 77 Abbenhuis, 'Rustig te midden van woedende golven', 311-313.
- 78 Gegevens F. Gerdessen.
- 79 NA 2.13.85, inv. 49: Nota CGS aan C-LVA van 7 december 1915, nr. 10911.
- 80 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over maart 1916 van 17 april, nr. 54 Geheim.
- 81 NA 2.13.85, inv. 49: Bijlage bij nota CGS aan C-LVA van 7 december 1915, nr. 10911.
- 82 NA 2.13.70, inv. 321: Aantekeningen van C-LVA van 29 januari 1916 op dossier Generale Staf nr. 10009.
- 83 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over januari 1916 van 5 februari 1916, nr. 17 Geheim; inv. 28: Brievenboek C-LVA 1916.
- 84 J.E. van Zwieten, 'Op speurtocht in oude archieven. Grepen uit de geschiedenis van de militaire luchtvaart in Nederland tot 1940', in: Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart*, 57.
- 85 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over april 1916 van 5 mei 1916, nr. 69 Geheim.
- 86 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over maart 1916 van 17 april 1916, nr. 54 Geheim.
- 87 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over juni/juli 1916 van 7 augustus 1916, nr. 148 Geheim.
- 88 Walaardt Sacré, 'Voorgeschiedenis en eerste jaren van de Militaire Luchtvaartafdeeling', 25; Van den Abeelen, 'Hoe de Militaire Luchtvaart groeide', 83-84.
- 89 Collectie NIMH, doos LVA 1914: Brief C-LVA aan OLZ van 14 december 1914, nr. 490 en antwoord van OLZ van 16 december 1914, O.V.I. nr. 11052.
- 90 NA 2.13.70, inv. 271: Nota OLZ aan minister van Oorlog van 15 december 1915, O.V.I. nr. 40420; NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over april 1916 van 15 mei 1916, nr. 69 Geheim.
- 91 G. de Vries en B.J. Martens, *Nederlandse vuurwapens. Landmacht en Luchtvaartafdeling 1895-1945* (Amsterdam 1993) 115.
- 92 NA 2.13.85, inv. 113: Maandrapport C-LVA over augustus 1915 van 9 september 1915, nr. 924 Geheim; inv. 114: Maandrapport C-LVA over februari 1916 van 2 maart 1916, nr. 26 Geheim.
- 93 NA 2.13.85, inv. 113: Maandrapport C-LVA over december 1915 van 14 januari 1916, nr. 2 Geheim; inv. 116: Maandrapport C-LVA over april 1918 van 8 mei 1918, nr. 1660 Geheim. Zie ook: A.A. de Roode, *Luchtverkeersbeveiliging. De geschiedenis van de luchtverkeersbeveiliging in Nederland 1910-heden* (Houten 1988) 18.
- 94 NA 2.13.85, inv. 50: Brief C-LVA aan OLZ van 2 mei 1916, nr. 800 Geheim. Zie ook: De Winter, *Leven voor de luchtvaart*, 83-84.
- 95 NA 2.13.70, inv. 477: Schrijven van OLZ aan ondercommandanten van 31 oktober 1916, O.V.I. nr. 67269 Geheim (GS nr. 8633).
- 96 Collectie NIMH, doos LVA 1917: Nota OLZ aan minister van Oorlog van 22 mei 1917, O.V.I. nr. 80790 Geheim, Afd. GS nr. 3008. De plannen werden bekendgemaakt op de derde dinsdag van september 1917, zie HTK 1917-1918, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1918 van 18 september 1917 en de volgende dag ook in de dagbladen, zie: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 19 september 1917, ochtendeditie.
- 97 NA 2.13.85, inv. 52: Nota OLZ aan minister van Oorlog van 29 juni 1917, O.V.I. nr. 89858 Geheim, Afd. GS nr. 4959.
- 98 W.P. van den Abeelen, 'De Luchtvaart-Afdeeling' in: J. Kooiman, *De Nederlandsche strijdmacht en hare mobilisatie in 1914*, aflevering 24 (Arnhem 1922) 757-758.
- 99 Collectie NIMH, doos LVA 1917: Nota OLZ aan minister van Oorlog van 18 juli 1917, OVI nr. 92690 Geheim, Afd. GS nr. 5782.
- 100 NA 2.13.85, inv. 52: Nota minister van Oorlog aan OLZ van 10 april 1918, Geheim Litt. L.51.
- 101 Klinkert, 'Een vitaal belang van de eerste orde', 167-168.
- 102 Gegevens F. Gerdessen.
- 103 NA 2.13.85, inv. 116: Maandrapport C-LVA over mei t/m juli 1918 van 8 augustus 1918, nr. 2892 Geheim; Collectie NIMH: Dagboek Walaardt Sacré, 5 augustus 1918.
- 104 NA 2.13.85, inv. 116: Maandrapport C-LVA over oktober 1918 van 12 november 1918, nr. 4267 Geheim.
- 105 Gegevens F. Gerdessen.

- 106 Gegevens F. Gerdessen.
- 107 J.F. van Dulm en F.C. van Oosten, *50 Jaar Marineluchtvaartdienst 1917-1967* (Den Haag 1967) 7-15.
- 108 Collectie NIMH, doos LVA 1912: Nota CGS aan minister van Oorlog van 24 april 1912, nr. 538.
- 109 HTK 1917-1918, bijlagen, 2 VI, nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1918 van 18 september 1917, 14; NA 2.13.70, inv. 741: Nota van minister van Marine aan minister van Oorlog van 5 november 1917, Afd. S, nr. 452A Geheim.
- 110 NA 2.13.70, inv. 741: Nota minister van Oorlog aan minister van Marine van 8 december 1917, Kab. Litt. S.160. Minister De Jonge verwees naar de Britse besluitvorming (zie hoofdstuk 1) om te komen tot één RAF en een decreet van de Franse president Poincaré van 24 september 1917 waarbij een speciale staatssecretaris voor militaire en maritieme luchtvaart was benoemd.
- 111 NA 2.13.70, inv. 741: Nota minister van Marine aan minister van Oorlog van 31 december 1917, Afd. S, nr. 526A Geheim.
- 112 NA 2.13.70, inv. 741: Verslag door het ministerie van Marine van 25 februari 1918, Afd. S, nr. 69. Op 23 mei tekenden de ministers van Oorlog en Marine een gezamenlijke beschikking inzake het regelmatig overleg over de luchtvaartdiensten en de daarbij te bespreken onderwerpen (brief ministerie van Oorlog van 6 juni 1918, IIe Afd., nr. 141).
- 113 Janssen, 'Het vijfde wapen', 529.
- 114 Klinkert, 'Een vitaal belang van de eerste orde', 146-147.
- 115 Ibidem, 148. Zie ook: Gerdessen e.a., *Spyker*, 4.
- 116 NA 2.13.70, inv. 322: Nota OLZ aan Wijnmalen van 20 maart 1915, O.V.I. nr. 18140 (GS nr. 2873).
- 117 Gerdessen e.a., *Spyker*, 13-16.
- 118 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over maart 1916 van 17 april 1916, nr. 54 Geheim.
- 119 J.A. van Wiechen, *Munitievoorziening door de eeuwen heen. Een beschouwing vanaf de tijd van de huurlegers tot aan de hedendaagse Nederlandse krijgsmacht* (Den Haag 1983) 53; W. Klinkert, *Van Waterloo tot Uruzgan. De militaire identiteit van Nederland* (Amsterdam 2008) 18. De LVA kreeg bijvoorbeeld met schrijven van het departement van Oorlog van 15 november 1915, Kab. Litt. F.150 opdracht alle bestellingen in Amerika via het Munitiebureau te plaatsen.
- 120 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over juni en juli 1916 van 7 augustus 1916, nr. 148 Geheim.
- 121 N. Bosboom, *In moeilijke tijden. Augustus 1914-Mei 1917* (Gorinchem 1933) 141.
- 122 Klinkert, 'Een vitaal belang van de eerste orde', 151.
- 123 NA 2.13.85, inv. 50: Brief Munitiebureau aan minister van Oorlog van 9 november 1916.
- 124 NA 2.13.85, inv. 50: Brief C-LVA aan OLZ van 18 november 1916, nr. 2224.
- 125 Collectie NIMH: Nota minister van Oorlog van 20 december 1916, Litt. B.171.
- 126 NA 2.13.85, inv. 50: Nota minister van Oorlog aan minister van Buitenlandse Zaken van 23 mei 1916, Geh. Litt. Q.73.
- 127 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over oktober t/m december 1917 van 11 januari 1918, nr. 73 Geheim; inv. 116: Maandrapport C-LVA over mei t/m juli 1918 van 8 augustus 1919, nr. 2892 Geheim.
- 128 NA 2.13.85, inv. 114: Maandrapport C-LVA over december 1916 van 17 januari 1917, nr. 168 Geheim.
- 129 NA 2.13.70, inv. 647: Nota minister van Oorlog aan OLZ van 15 januari 1917, IIe Afd. nr. 115.
- 130 Gerdessen e.a., *Spyker*, 8. Zie ook: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 november 1919, avondeditie.
- 131 HTK 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 25: Brief van de minister van Oorlog van 25 februari 1920.
- 132 Gegevens F. Gerdessen.
- 133 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré*, 22 maart 1918.
- 134 NA 2.13.70, inv. 643: Nota minister van Oorlog van 20 maart 1917, Litt. M.39.
- 135 Gerdessen e.a., *Spyker*, 7.
- 136 Klinkert, 'Een vitaal belang van de eerste orde', 157.
- 137 De behoefte aan 58 lesvliegtuigen, 72 jagers en 112 verkenneren voor de LVA was nog door minister Bosboom goedgekeurd met nota minister van Oorlog van 8 februari 1917, Geheim Litt. K.18. De definitieve contracten voor de lesvliegtuigen volgden pas na moeizame onderhandelingen.
- 138 Gerdessen e.a., *Spyker*, 8-9.
- 139 Collectie NIMH: Nota ministerie van Oorlog van 2 oktober 1920, IVe Afd., nr. 170 en brief C-LVA van 27 januari 1921, nr. 582.
- 140 NA 2.13.70, inv. 644: Brief C-LVA aan de OLZ van 26 maart 1917, nr. 879.
- 141 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over augustus en september 1917 van oktober 1917, nr. 3024 Geheim.
- 142 NA 2.13.70, inv. 644: Bericht van attaché Muller Massis van 3 oktober 1917.
- 143 NA 2.13.85, inv. 116: Maandrapporten C-LVA over januari t/m maart en augustus 1918 van 8 april 1918, nr. 1173 Geheim, resp. van 7 september 1918, nr. 3364 Geheim.
- 144 Gegevens F. Gerdessen.
- 145 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over oktober t/m december 1917 van 11 januari 1918, nr. 73 Geheim.

- 146 Collectie NIMH: *Dagboek Walaardt Sacré*, 10 februari 1919.
- 147 G. de Vries en B.J. Martens, *Fokker Vliegtuigbewapening* (Amsterdam 1994) 40-44.
- 148 *Ibidem*, 45.
- 149 *Ibidem*, 55.
- 150 NA 2.13.85, inv. 113: Maandrapport C-LVA over augustus 1915 van 6 september 1915, nr. 924 Geheim.
- 151 NA 2.10.70, inv. 492: Nota minister van Oorlog van 24 juli 1916, Geheim Litt. G.103.
- 152 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over juli 1917 van 20 augustus 1917, nr. 2526 Geheim.
- 153 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over april 1917 van 12 mei 1917, nr. 1387 Geheim.
- 154 Bosboom, *In moeilijke tijden*, 105.
- 155 NA 2.13.86, inv. 2826: Verslag betreffende de voorziening in de behoeften aan geschut, mitrailleurs, geweren, munitie en vliegtuigen van 17 november 1917.
- 156 R. de Winter, 'Het ontstaan van de militaire vliegopleiding. De eerste generatie officieer-vlieger', *Mars et Historia, Zesde lustrumnummer van de Nederlandse vereniging ter beoefening van de militaire historie*, 30 (1996) (3) 56-59.
- 157 *Ibidem*, 60-61.
- 158 Legerorders 1915: Beschikking minister van Oorlog van 11 juni 1915, Ite Afd. nr. 105.
- 159 Legerorders 1916: Beschikking minister van Oorlog van 25 april 1916, Ite Afd. nr. 105.
- 160 Collectie NIMH: *Dagboek Walaardt Sacré*, 1 november 1918.
- 161 Legerorders 1913: K.B. van 5 juli 1913 nr. 24 inzake toeslagen, bijslag en tegemoetkomingen voor het personeel van de Luchtvaartafdeeling.
- 162 Legerorders 1915: K.B. van 10 juli 1915 nr. 7 inzake traktementen van officieren en beschikking minister van Oorlog van 21 juli 1915, VIe Afd., nr. 210 inzake de vaste instructeurstoelage.
- 163 NA 2.13.70, inv. 325: Schrijven OLZ aan alle militaire autoriteiten van 20 september 1915, nr. GS 9006.
- 164 Collectie NIMH: *Dagboek Walaardt Sacré*, 1 augustus 1914.
- 165 NA 2.13.85, inv. 113: Maandrapport C-LVA over november 1915 van 7 december 1915, nr. 1401 Geheim.
- 166 Legerorders 1915: K.B. van 1 juli 1915 nr. 68.
- 167 NA 2.13.70, inv. 1131: Nota CGS van 7 december 1915, nr. 10911.
- 168 De Winter, *Leven voor de Luchtvaart*, 76.
- 169 Collectie NIMH, doos LVA 1918: Nota CGS van 30 december 1918.
- 170 NA 2.13.70, inv. 1131: Ontwerp ministeriële beschikking, aangeboden door CGS aan minister van Oorlog op 10 maart 1913, nr. 536.
- 171 Ouwerkerk, 'De militaire gebouwen en werken behorende tot de Luchtvaartafdeeling te Soesterberg', 389-390.
- 172 NA 2.13.85, inv. 115: Maandrapport C-LVA over oktober t/m december 1917 van 11 januari 1918, nr. 73 Geheim.
- 173 NA 2.13.85, inv. 72: Orderboek C-LVA 25 januari 1918.
- 174 Ouwerkerk, 'De militaire gebouwen en werken behorende tot de Luchtvaartafdeeling te Soesterberg', 417 en 420.
- 175 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré* en NA 2.13.85, inv. 72: Orderboeken C-LVA.
- 176 Walaardt Sacré, 'Voorgeschiedenis en eerste jaren van de Militaire Luchtvaartafdeeling', 27.
- 177 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré*, 14 november 1918.
- 178 NA 2.13.85, inv. 117: Maandrapport C-LVA over februari t/m april 1919 van 12 mei 1919, nr. 1044 Geheim.
- 179 NA 2.13.85, inv. 117: Maandrapport C-LVA over mei 1919 van 18 juni 1919, nr. 1401 Geheim.
- 180 NA 2.13.85, inv. 116: Maandrapport C-LVA over november 1918 van 12 december 1918, nr. 3898 Geheim.
- 181 NA 2.13.85, inv. 53: Nota OLZ a.i. van 26 februari 1919, Afd. GS, no. 1359 in antwoord op het voorstel van C-LVA met nota van 14 november 1918, nr. 4398.
- 182 W. Adriaansen, *Jons Viruly 1905-1986, vlieger en schrijver. Vleugels aan het woord gegeven* (Zaltbommel 2008) 69.
- 183 HTK 1918-1919, bijlage A, 438 nr. 8: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de supplettoire oorlogsbegroting 1919 van 14 augustus 1919, 15; Zie ook: *Het Centrum*, 18 augustus 1918.
- 184 HTK 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1920 van 16 september 1919, 20-21.
- 185 HTK 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 9: Voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1920 van 30 oktober 1919, 3; zie ook: *Het Volk*, 5 november 1919.
- 186 HTK 1919-1920, 1062; zie ook: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 19 december 1919, ochtendeditie.
- 187 Necrologie van prof. dr. P.M. van Wulfften Palthe, *Avia* 24 (1975) 239-241.
- 188 'De radiodienst' in: Wijn, *Gedenkboek 1938*, 97-98.
- 189 Over deze transactie stelde de Algemene Rekenkamer in 1921 vragen, waarop de commandant-LVA antwoordde dat deze vliegtuigen geen enkel bruikbaar militair doel meer dienden. Zie: NA 2.13.70, inv. 962: Brief C-LVA aan CGS van 11 november 1921, nr. 4303.

- 190 Collectie NIMH, *Dagboek Walaardt Sacré*.
- 191 M.L.J. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag 1997) 74-75.
- 192 Gerdessen e.a., *Spyker*, 8-11.
- 193 HTK 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 25: Brief van de minister van Oorlog a.i. van 25 februari 1920; Zie ook: *Het Centrum*, 2 maart 1920.
- 194 NA 2.13.85, inv. 118: Maandrapport C-LVA over juni/juli 1920 van 13 augustus 1920, nr. 2920 Geheim.
- 195 HTK 1920-1921, Bijlage A, 2 VIII nr. 20: Brief van de minister van Oorlog van 7 maart 1921 ter aanbieding van het verslag van de commissie van onderzoek van Rumpier-vliegtuigen. Zie ook: *Het Vaderland*, 9 maart 1921, ochtendeditie.
- 196 M.L.J. Hofstee, *Nederland en het luchtverkeer in de toekomst* (Amsterdam 1918).
- 197 F. Spittel, 'Geboorte en groei der burgerluchtvaart' in: Walaardt Sacré e.a.: *Vijf-en-twintig luchtvaart in Nederland*, 219-235. Zie ook: R.J.M. Mulder, *E.L.T.A.: The First Aviation Exhibition Amsterdam-1919* (Amsterdam 2009).
- 198 M.L.J. Dierikx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* (Houten 1986) 31-32.
- 199 Collectie NIMH, doos LVA 1919: Brief C-LVA aan CGS van 25 september 1919, nr. 2278.
- 200 Zie daarvoor: M.L.J. Dierikx, *Blauw in de lucht. Koninklijke Luchtvaart Maatschappij 1919-1999* (Den Haag 1999).
- 201 J.A. van der Blik, *75 Years of Aerospace Research in The Netherlands, NLR* (Amsterdam 1994) 1-10.
- 202 NA 2.13.70, inv. 868: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 17 juni 1919, no. 1400 Zeer Geheim. Zie ook *De Winter, Leven voor de Luchtvaart*, 86-87.
- 203 De officiële bekrachtiging van de benoeming vond echter pas zeer kort voor 1 november plaats, nl. bij k.B. van 28 oktober 1919, nr. 61.
- 204 J. Jongbloed, 'Een openbaar welkom aan kapitein Hardenberg', *Het Vliegveld* 3 (1919) 307.
- 205 *De Winter, Leven voor de Luchtvaart*, 96-105.
- 206 H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944, deel I 1869-1933* (Amsterdam 1998) 171.
- 207 J.A.M.M. Janssen, 'Snijders, Cornelis Jacobus (1852-1939)' in: *Biografisch woordenboek van Nederland* deel III (Den Haag 1989).
- 208 D. Starink, 'De betekenis van generaal C.J. Snijders voor de Nederlandse luchtvaart', *Mars et Historia* 46 (2012) (1) 25-31.
- 209 *De Winter, Leven voor de luchtvaart*, 87.
- 210 Walaardt Sacré, 'Voorgeschiedenis en eerste jaren van de Militaire Luchtvaartafdeling', 31.
- 211 NA 2.13.85, inv. 52: Nota OLZ aan minister van Oorlog van 29 juni 1917, OVI nr. 89858 Geheim (GS 4959).
- 212 NA 2.13.70, inv. 905: Nota minister van Oorlog aan CGS van 20 juni 1919, Ite Afd. nr. 131.
- 213 HTK, 1919-1920, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1920 van 16 september 1919, 20.

HOOFDSTUK 4

- 1 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 11 (1920-1921) 170-172.
- 2 Zie onder meer: HTK 1921-1922, bijlagen, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1922 van 20 september 1921, 22 en HTK 1922-1923, bijlagen, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1923 van 19 september 1922, 22.
- 3 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1, Voorspel* (Den Haag 1969) 64.
- 4 J.C.H. Blom, "Durch kamen sie doch'. Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren '30 opnieuw beschouwd' in: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 121.
- 5 F. Snapper, "Durch kamen sie doch'. Dankzij de luchtmacht. De defensie gedurende de periode 1929-1938 in Europa, Japan en de Verenigde Staten' in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 9 (Den Haag 1986) 45.
- 6 F. Gerdessen, 'De opbouw van de Luchtvaartafdeling in de twintiger jaren' deel 1, *Luchtvaartkennis* 34 (1985) 1-6.
- 7 HTK 1921-1922, bijlage A, 2 VIII nr. 10: Voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1922 van 23 november 1921 en nr. 11: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de oorlogsbegroting 1922 van 6 februari 1922, 23-24.
- 8 HTK 1922-1923, bijlage A, 2 VIII nr. 2 van 19 september 1922: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1923 van 19 september 1922, 22.
- 9 Gerdessen, 'De opbouw van de Luchtvaartafdeling', 1-6.
- 10 NA 2.13.70, inv. 1325: Brief C-LVA aan CGS van 19 juli 1924, nr. 2975 Geheim.
- 11 Collectie NIMH, doos LVA 1920: Brief C-LVA aan CGS van 26 april 1920, nr. 1191 Geheim.
- 12 *Ibidem* en nota CGS aan minister van Oorlog van 28 april 1920, nr. 1348 Geheim. Dergelijk personeel werd voorheen bij de LVA gedetacheerd, maar nu door de vaste indeling bij de LVA bij de korpsen boven de sterkte gevoerd.

- 13 NA 2.13.85, inv. 54: Brief C-LVA aan CGS van juni 1920, nr. 1781 Geheim.
- 14 Collectie NIMH, doos LVA 1920: Brief C-LVA aan CGS van 8 maart 1920 nr. 594 Geheim.
- 15 HTK 1922-1923, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1923 van 19 september 1922, 22. Collectie NIMH: Beschikking minister van Oorlog van 14 september 1922, Geheim Litt. R.56.
- 16 *Het Vaderland*, 23 september 1922, avondeditie.
- 17 HTK 1921-1922, bijlage A, 2 VIII nr. 2 van 20 september 1921: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1922 van 20 september 1921, 22-23. Zie ook: F. Gerdessen, 'De organisatie van de LVA', deel 2, *Luchtvaartkennis* 37 (1988) 126.
- 18 Collectie NIMH, doos LVA 1922: Nota C-LVA aan CGS van 1 december 1922 nr. 179 Zeer Geheim.
- 19 Gerdessen, 'De opbouw van de Luchtvaartafdeling' deel 1, 1-6.
- 20 NA 2.13.70, inv. 1325: Brief C-LVA aan CGS van 19 juli 1924, nr. 2975 Geheim.
- 21 Gerdessen, 'De organisatie van de LVA', deel 2, 126-127; Collectie NIMH, doos LVA 1928: Handgeschreven uittreksel van kapitein C.D. Viehoff over het LVA-deel van het 'Plan voor aanvulling en uitbreiding van de bewapening en uitrusting van het leger', aangeboden met nota CGS van 27 juni 1927, nr. 2039 Geheim en in beginsel goedgekeurd bij nota minister van Defensie van 18 februari 1928, Geheim Litt. W.16. Zie ook brief CGS aan minister van Defensie van 19 november 1930, nr. 3890 Geheim in bijlage VIII.
- 22 Het aantal vliegtuigen in de zelfstandige verva werd verhoogd van 8 naar 12 door toevoeging van vier driepersoonsverkenner, zie collectie NIMH, doos LVA 1928: Nota CGS van 14 april 1928, nr. 1345 Geheim.
- 23 NA 2.13.70, inv. 1327: Brief C-LVA aan CGS van 31 oktober 1928 nr. 4956 Geheim.
- 24 Gegevens F. Gerdessen. Zie ook bijlage XI.
- 25 J.H. Hardenberg, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1919 tot 1 Nov. 1929' in: J.W. Wijn (red.), *Gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling 1913-1938* (Utrecht 1938) 34.
- 26 Ibidem, 35.
- 27 NA 2.13.85, inv. 119: Maandrapport C-LVA over juli/augustus 1921 van 13 september 1921, nr. 3645 Geheim.
- 28 Collectie NIMH, doos LVA 1923: Rapport van detachementscommandant, luitenant P.F. van Dorst aan C-LVA van 28 juli 1923.
- 29 NA 2.13.85, inv. 122: Maandrapport C-LVA over juli t/m september 1924 van 21 oktober 1924, nr. 4344 Geheim.
- 30 NA 2.13.85, inv. 119: Maandrapport C-LVA over januari/februari 1921 van 10 maart 1921, nr. 1120 Geheim.
- 31 *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 20 mei 1928 en *Het Centrum*, 21 mei 1928.
- 32 Geciteerd in: D. Top en W. Top, *Soesterberg van toen en nu* (Alphen aan den Rijn 1990) 172.
- 33 NA 2.13.85, inv. 73: Orderboek C-LVA, 11 augustus 1920.
- 34 *Het Centrum*, 21 april 1926 en *Het Vliegveld* 10 (1926) 132-134.
- 35 NA 2.13.85, inv. 124: Maandrapport C-LVA over september t/m december 1926 van 27 januari 1927, nr. 667 Geheim.
- 36 Na 2.13.85, inv. 119: Maandrapporten C-LVA januari/februari 1921, nr. 1120 Geheim en over maart/april 1921 van 13 mei 1921, nr. 2043 Geheim. Zie ook: *Het Centrum*, 10 maart 1921.
- 37 F. Zandvliet, *KNVVL-luchtvaartencyclopedie*, september 1978.
- 38 NA 2.13.85, inv. 126: Maandrapport C-LVA over juli t/m september 1928 van 13 oktober 1928, nr. 4932 Geheim.
- 39 NA 2.13.85, inv. 126: Maandrapport C-LVA over oktober t/m december 1928 van 4 februari 1929, nr. 888 Geheim.
- 40 *Voorschrift voor het gebruik van Luchtstrijdkrachten No. 71a* (Den Haag 1925) § I en § II.
- 41 Ibidem, § X.
- 42 Ibidem, § XII t/m § XV.
- 43 W. Klinkert, R.U.M.M. Otten en J.F. Plasmans, *75 jaar luchtdoelartillerie 1917-1992* (Den Haag 1992) 20-21.
- 44 Ibidem, 29. Zie ook: 'In memoriam A.J. Maas', *Luchtmacht* 8 (1939) (1) 7-8.
- 45 *Orgaan der Vereeniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap*, jaargang 1923/24 (Den Haag 1924) 267-362 (Maas) en 518-615 (Van Santen); *Wetenschappelijk Jaarbericht*, 15 (1925) 129.
- 46 NA 2.13.70, inv. 27: Nota CGS aan minister van Oorlog van 4 december 1924, Litt.Z.G., nr. 237 en nota minister van Oorlog van 31 december 1925, Geheim Litt. M.119. Zie ook: Klinkert e.a., *75 Jaar Luchtdoelartillerie*, 42.
- 47 HTK 1920-1921, bijlagen, 57 nr. 1: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de Luchtvaartwet van 28 april 1921.
- 48 M.L.J. Dierikx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* (Houten 1986) 30.
- 49 J.A. van der Blik, *75 Years of Aeronautical Research in The Netherlands 1919-1994* (Amsterdam 1994) 10.
- 50 HTK 1923-1924, bijlagen, 40 nr. 2: Rapport Staatscommissie inzake Luchtvaart van 29 januari 1921. Zie ook: Dierikx, *Bevlogen jaren*, 37-38.

- 51 HTK 1923-1924, bijlagen, 40 nr. 3: Opnieuw gewijzigd ontwerp van wet van 16 mei 1924, artikel 5.
- 52 NA 2.16.19.39, inv. 23: Schrijven Raad van Bestuur van de KLM aan minister van Waterstaat van 16 oktober 1919.
- 53 NA 2.13.70, inv. 936: Nota minister van Waterstaat aan minister van Oorlog van 15 februari 1921, Afd. Waterstaat A, nr. 309.
- 54 NA 2.13.85, inv. 119: Maandrapporten C-LVA over maart/april 1921 van 13 mei 1921, nr. 2043 Geheim en over mei/juni 1921 van 13 juli 1921, nr. 2845 Geheim.
- 55 NA 2.16.19.39, inv. 23: Nota minister van Oorlog aan minister van Waterstaat van 24 juni 1920, Ite Afd. nr. 266.
- 56 W. Lutgert en R. de Winter, *Van hofstad naar Baronie. De luchtmacht in Den Haag en Breda* (Franeker 2007) 29-32.
- 57 NA 2.13.70, inv. 982: Aantekening minister Van Dijk op de ontwerpregeling medegebruik Schiphol, door C-LVA opgesteld ingevolge nota minister van Oorlog van 14 maart 1922, Geheim Litt. P.23.
- 58 *Het Vliegveld*, 8 (1924) 48-52.
- 59 Dierikx, *Bevlogen jaren*, 42; A.M.C.M. Bouwens en M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol* (Den Haag 1997) 59-60.
- 60 Dierikx, *Bevlogen jaren*, 13.
- 61 P.L. Koppen, *Waag veel, riskeer niets! G.A. Koppen (1890-1970) en de vlucht van de Postduif* (Amsterdam 1997) 56.
- 62 *Ibidem*, 57.
- 63 *Ibidem*, 60.
- 64 Dierikx, *Bevlogen jaren*, 41-44.
- 65 President Nederlandsche Handel-Mij. C.J.K. van Aalst, directeur van de Bataafsche Petroleum Mij. H. Deterding, directeur Deli-Mij. H. Cremer, directeur Kon. Pakketvaart Mij. J.H. Hummel, directeur Rotterdamsche Lloyd W. Ruys, directeur Stoomvaart Mij. Nederland P.E. Tegelberg, voorzitter KNVVL H. Loudon, A. H.G. Fokker en A. Plesman, alsmede chef-piloot van de KLM A.N.J. Thomassen à Thuessinck van der Hoop.
- 66 Met K.B. van 19 juli 1924 nr. 12 was aan Van Weerden Poelman acht maanden buitengewoon verlof met behoud van traktement verleend om zich op de tocht naar Indië voor te bereiden.
- 67 *Het Vliegveld* 9 (1925) 166.
- 68 R. de Leeuw (red.), *Fokker verkeersvliegtuigen. Van de F.I uit 1918 tot en met de Fokker 100 van nu* (Amsterdam 1989) 56-63.
- 69 Koppen, *Waag veel*, 75-123; Dierikx, *Bevlogen jaren*, 54.
- 70 HTK 1917-1918, bijlagen, 2 VI nr. 30: Voorlopig verslag over de marinebegroting 1918 van 20 november 1917, 11 en 1918-1919, bijlagen, 2 VI, nr. 28: Voorlopig verslag over de marinebegroting 1919 van 13 december 1918, 11.
- 71 Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 (Franeker 1984) 56-57.
- 72 J.F. van Dulm en F.C. van Oosten, *50 Jaar Marine-luchtvaartdienst 1917-1967* (Den Haag 1967) 32.
- 73 Het wetsontwerp voor de samenvoeging van de departementen van Oorlog en Marine werd op 15 november 1920 aan het parlement voorgesteld, maar zou door allerlei politieke discussies pas op 27 februari 1928 door de Eerste Kamer worden goedgekeurd. Zie HTK 1920-1921, bijlagen, 312 nrs. 1-3 en HEK 1927-1928, 307-319.
- 74 Collectie NIMH, doos LVA 1920: Nota Chef Marinestaf van 27 juli 1920, nr. 54/11/63 Geheim, Nota CGS aan C-LVA van 12 augustus 1920 nr. 2673 Geheim en Nota CGS aan minister van Oorlog van 5 oktober 1920, nr. 3211 Geheim. Zie voor minister Pops voornemen ook: HTK 1920-1921, bijlagen, 2 VI nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1921 van 21 september 1920, 11; D. Starink, 'De samenvoeging van de departementen van Marine en Oorlog en de vergeefse fusie pogingen van de vliegdiens ten van leger en vloot in het Interbellum' in *Mars et Historia* 47 (2013) 19-31.
- 75 *Het Vliegveld* 4 (1920) 372-373.
- 76 *Ibidem*, 437-439.
- 77 *Het Vliegveld* 5 (1921) 66-71.
- 78 *Ibidem*, 111-113.
- 79 *Ibidem*, 134-135 en 162-165.
- 80 *Ibidem*, 226-227.
- 81 HTK 1920-1921, bijlagen, 2 VI nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1921 van 21 september 1920, 10.
- 82 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 11 (1920-1921) 176-177.
- 83 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 12 (1922) 126-127.
- 84 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 13 (1923) 190-191.
- 85 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, deel III (Assen 1946) 39.
- 86 HTK 1925-1926, bijlagen, 2 I nr. 4: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de staatsbegroting 1926 van 30 oktober 1925, 25.
- 87 NA 2.13.70, inv. 27: Memorie minister van Marine aan minister van Oorlog van 29 september 1925, afd. Kabinet, nr. 676 A Geheim.
- 88 NA 2.13.70, inv. 27: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 15 oktober 1925, nr. 139 ZG.
- 89 HTK 1925-1926, bijlagen, 2 VI nr. 22: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de marinebegroting 1926 van 5 november 1925, 12.
- 90 *Het Vaderland*, 11 november 1925, avondeditie.

- 91 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 15 (1925) 168 en *Het Vaderland*, 6 november 1925, avondeditie.
- 92 HTK 1925-1926, 1198. Zie ook: *Het Vaderland*, 28 mei 1926, ochtendeditie.
- 93 Boze tongen beweerden dat minister Lambooy al bij zijn aantreden een nog niet geplaatste bestelling van Fokker-zeeverkenners veranderde in landvliegtuigen voor bombardement en zo zijn plannen tot opheffing van de MLD trachtte te realiseren en alvast bommenwerpers voor de LVA regelde. Zie ingezonden commentaar in: *Het Vaderland*, 5 februari 1928, ochtendeditie.
- 94 HTK 1927-1928, bijlagen, 2 VI nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1928 van 20 september 1927, 8-9. Zie ook: *Het Vaderland*, 14 oktober 1926 ochtendeditie.
- 95 HTK 1926-1927, bijlagen, 18 nr. 7: Brief van de minister van Marine a.i. van 23 mei 1927.
- 96 NA 2.13.70, inv. 1384: Rapport van de Commissie van Advies inzake de samenvoeging der vliegdiensden van 28 januari 1927, nr. 558 Geheim; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 juni 1927, ochtendeditie.
- 97 HTK 1927-1928, bijlagen, 2 VI nr. 2: Memorie van toelichting op de marinebegroting 1928 van 20 september 1927, 8-9. Zie ook: *Het Vaderland*, 1 februari 1928, avondeditie.
- 98 J.W. de Wijn, *Woorden en daden in de geschiedenis van de Rotterdamse luchtvaart* (Rotterdam 2006) 65-66; *Het Centrum*, 11 september 1922.
- 99 J. Jongbloed, 'De vijf vingers op reis' in: R.W.C.G.A. Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart* (Den Haag 1963) 65-68.
- 100 *Het Centrum*, 18 september 1923.
- 101 Collectie NIMH, doos LVA 1926: Beschikking minister van Oorlog van 1 november 1926, Ie Afd. nr. 17.
- 102 E. Hoogschagen, *Fokker C.5. Ontwikkeling, gebruik en ondergang* (Emmen 2011) 47.
- 103 Jongboed, 'De vijf vingers op reis', 81.
- 104 P.M. van Wulfften Palthe, 'Vliegongevallen en hunne oorzaken in 1921', *Het Vliegveld* 6 (1922) 22.
- 105 Legerorders 1920: Beschikking van de ministers van Oorlog en Marine a.i. van 9 november 1920 Afd. Dienstplicht, Nr. 157 H, en 25 november 1920, Afd. B, Ie Bureau, Nr. 68.
- 106 J. Jongbloed, *Bijdrage tot de physiologie der vliegers op groote hoogten* (Utrecht 1929).
- 107 'De Vliegmedische Dienst' in: Wijn, *Gedenkboek* 1938, 113.
- 108 J.E. Brouwer, 'De Vliegmedische dienst - Statistische gegevens over vliegongevallen', *Luchtmacht* I (1932) (2) 61-64.
- 109 NA 2.13.85, inv. 248: Beschikking minister van Defensie van 27 mei 1927, afd. D nr. 56.
- 110 J.H. van Giessen, 'Overpeinzingen van Merijntje' in: *De wieg van Neerlands luchtvaart heeft in Soesterberg gestaan. Gedenkboek ter gelegenheid van de 20ste Reunie van Oud-Soesterbergers* (Breda 1974) 62; W.L.M. Adriaansen, *Jons Viruly 1905-1986, vlieger en schrijver. Vleugels aan het woord gegeven* (Zaltbommel 2008) 69.
- 111 NA 2.13.85, inv. 57: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 28 maart 1923, nr. 1575.
- 112 Legerorders 1922: Art. 10 van beschikking minister van Oorlog van 9 augustus 1922, Ie Afd. nr. 114.
- 113 NA 2.13.85, inv. 120: Maandrapporten C-LVA over januari/februari 1922 van 8 maart 1922, nr. 1004 Geheim en over mei/juni 1922 van 19 juli 1922, nr. 2726 Geheim.
- 114 Collectie NIMH, doos LVA 1920: Brandbrief van Versteegh, Wilmar, Simon Thomas en Stephan aan C-LVA.
- 115 Legerorders 1921: K.B. van 18 november 1921 en beschikking minister van Oorlog van 20 december 1921, Ie Afd. nr. 81.
- 116 Hardenberg, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1919 tot 1 Nov. 1929', 35-36.
- 117 HTK 1922-1923, bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1923 van 19 september 1922, 22. Zie ook *Het Vaderland*, 23 september 1922, avondeditie.
- 118 Legerorders 1922: Beschikking minister van Oorlog van 9 augustus 1922, Ie Afd. nr. 114. Zie ook *Het Vaderland*, 23 augustus 1922, ochtendeditie.
- 119 Collectie NIMH, doos LVA 1924: Gesprek tussen CGS en C-LVA op 31 juli 1924, verslag in nota CGS van 1 augustus 1924, nr. 2313.
- 120 Legerorders 1925: K.B. van 22 oktober 1924, nr. 44.
- 121 *Het Vliegveld* 9 (1925) 49-50.
- 122 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht* 17 (1927) 193.
- 123 Legerorders 1920, nr. 103: Reglement Bevorderingen Landmacht.
- 124 Collectie NIMH, doos LVA 1922: Aanschrijving minister van Oorlog van 21 september 1922, Geheim Litt. Q.78.
- 125 NA 2.13.85, inv. 120: Maandrapport C-LVA over september/oktober 1922 van 14 november 1922, nr. 4417 Geheim.
- 126 W.P. van den Abeelen, 'Hoe de militaire luchtvaart groeide' in: H. Walaardt Sacré, W.P. van den Abeelen en F. Spittel, *Vijf-en-twintig jaar Luchtvaart in Nederland* (Amsterdam 1932), 201.
- 127 HTK 1926-1927, bijlagen, 2 VIII nr. 16: Brief van de minister van Oorlog van 21 februari 1927.
- 128 HTK 1925-1926, bijlagen, 2 VIII nr. 11 van 24 maart 1926: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de Oorlogsbegroting 1926.
- 129 NA 2.13.85, inv. 63: K.B. van 17 augustus 1929, nr. 29 en inv. 64: K.B. van 3 juli 1930, nr. 54.

- 130 De Jong, *Voorspel*, 65.
- 131 NA 2.13.85, inv. 120: Maandrapport C-LVA over maart/april 1922 van 12 mei 1922, nr. 2034 Geheim.
- 132 Collectie NIMH, doos LVA 1927: Bijlage I van nota van de Chef Generale Staf van 27 april 1927, nr. 1210 Geheim.
- 133 NA 2.13.85, inv. 120: Maandrapport C-LVA over juli/augustus 1922 van 15 september 1922, nr. 3577 Geheim.
- 134 NA 2.13.85, inv. 122: Maandrapport C-LVA over juli t/m september 1924 van 21 oktober 1924, nr. 4344 Geheim.
- 135 NA 2.13.70, inv. 1327: Nota minister van Oorlog van 8 augustus 1928, Geheim Litt. R.65.
- 136 NA 2.13.70, inv. 1327: Brief C-LVA aan CGS van 4 oktober 1928, nr. 4010 Geheim.
- 137 NA 2.13.70, inv. 1327: Nota CGS aan minister van Defensie van 17 november 1928, nr. 4365 Geheim.
- 138 NA 2.13.70, inv. 1327: Aanschrijving departement van Oorlog van 25 april 1928, IIe Afd. nr. 258.
- 139 NA 2.13.70, inv. 1327: Brief C-LVA van 7 mei 1928, nr. 2196 Geheim, door CGS doorgestuurd aan minister van Oorlog op 18 mei 1928 met nr. 1786.
- 140 NA 2.13.70, inv. 1327: Nota minister van Oorlog van 8 augustus 1928, Geheim Litt. R.65.
- 141 Collectie NIMH, doos LVA 1928: Brief wnd. C-LVA aan CGS van 31 oktober 1928, nr. 4965 Geheim.
- 142 NA 2.13.70, inv. 1327: Brief wnd. C-LVA aan CGS van 18 december 1928, nr. 5816 Geheim.
- 143 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Interne aantekening van Hoofd Bureau Luchtverdediging aan CGS van 9 december 1929.
- 144 HTK 1928-1929, Aanhangsel, Vraag en antwoord nr. 189.
- 145 *Algemeen Handelsblad*, 5 juni 1929, avondeditie.
- 146 Collectie NIMH, doos LVA 1927: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 8 september 1927, nr. 100 Zeer Geheim Persoonlijk, met naschrift CGS van 7 oktober 1927, Litt. Z.G. nr. 74 Persoonlijk.
- 147 Collectie NIMH, doos LVA 1927: Beschikking minister van Oorlog van 2 mei 1927, Ie Afd. nr. 169. Behalve de voorzitter waren majoor der Intendance W.J.A. de Wolf, werkzaam bij de Hoofdintendant, en gepensioneerd kapitein der Artillerie van het KNIL S.M.P. Tierie, werkzaam bij de Artillerie Inrichtingen, lid van de commissie.
- 148 HTK 1927-1928, bijlage A, 2 VIII nr. 8: Brief van de minister van Oorlog van 11 november 1927, nr. Geheim Litt. Z.86 ter aanbieding van het rapport van de commissie-Bomert.
- 149 *Ibidem*.
- 150 *Ibidem*.
- 151 Collectie NIMH, doos LVA 1927: Nota minister van Oorlog van 10 december 1927, IVe Afd. nr. 53.
- 152 HTK 1927-1928, 982. Zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 10 december 1927, ochtendeditie.
- 153 HTK 1927-1928, 1152. Zie ook: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 21 december 1927, ochtendeditie.
- 154 Collectie NIMH, dossier J.H. Hardenberg.
- 155 Hardenberg, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1919 tot 1 Nov. 1929', 33.
- 156 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 18 mei 1920, ochtendeditie.
- 157 Diens instructie werd vastgesteld met beschikking minister van Oorlog van 26 juli 1926, Ie Afd., nr. 428, zie: Legerorders 1926 nr. 252.
- 158 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 oktober 1923, ochtendeditie. Zie ook: J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart' in: W.G. de Bas (red.), *Gedenkboek 1898-1923: uitgegeven ter gelegenheid van het zilveren regeringsfeest van Hare Majesteit Wilhelmina der Nederlanden, op 6 september 1923* (Voorschoten 1923).
- 159 *Het Vaderland*, 12 maart 1927, avondeditie.
- 160 *Het Vaderland*, 12 oktober 1928, avondeditie.
- 161 Collectie NIMH, dossier J.H. Hardenberg: KB van 9 oktober 1929 nr. 25.
- 162 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 22 augustus 1929, avondeditie en *Het Centrum*, 23 augustus.
- 163 Collectie NIMH, dossier J.H. Hardenberg: K.B. van 5 april 1930 nr. 77.
- 164 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Persoonlijke brief CGS aan majoor Van Santen van 28 oktober 1929, nr. 3709 Geheim.
- 165 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Brief CGS aan C-LVA van 11 december 1929, nr. 20 Lvd. Geheim.
- 166 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Brief C-LVA aan CGS van 23 december 1929, nr. 5931 Geheim.
- 167 NA 2.13.70, inv. 1328: Nota minister van Defensie van 14 april 1930, IIe Afd.B., nr. 84.
- 168 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Nota CGS aan minister van Defensie van 27 januari 1930, nr. 4 Lvd. Geheim.
- 169 Genoemd naar de Italiaanse onderminister voor luchtvaart, luchtmachtgeneraal Italo Balbo, die veel met grote vliegtuigformaties in heel Europa demonstreerde.
- 170 *Het Vaderland*, 28 juli 1930, avondeditie.
- 171 NA 2.13.70, inv. 1329: Aantekening van C-LVA van 31 maart 1931 bij de ontwerpbegroting van de LVA voor 1932. Het betreft hier de vliegreun van de vliegers. Volgens de officiële statistieken van de Technische Dienst, waarin sinds 1 juli 1925 de vliegtuiguren werden bijgehouden

- den, bedroeg het aantal vliegtuiguren 17.870 ten opzichte van de 13.000 à 14.000 in de jaren daarvoor (zie tabel 4.5).
- 172 Luitenant-vlieger jhr. mr. Gerhard Sandberg was naast een bekende jachtvlieger ook regelmatig actief als demonstratievlieger voor de Fokker-fabriek en kwam op 5 september 1935 om het leven toen hij met een Fokker C.X tijdens een demonstratie voor Turkse autoriteiten in Ankara neerstortte.
- 173 H.G. van Voorthuysen, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1929 tot 1 Nov. 1933' in: Wijn, *Gedenkboek 1938*, 47.
- 174 NA 2.13.70, inv. 1329: Brief C-LVA van 17 januari 1931, nr. 141, door CGS doorgestuurd aan minister van Defensie op 19 maart 1931, met nr. 248.
- 175 NA 2.13.70, inv. 1330: Aanschrijving minister van Defensie van 13 juli 1932, Ite Afd.B, nr. 52.
- 176 Wittert van Hoogland, *Een halve eeuw Militaire Luchtvaart*, 83. Zie ook: J.A.C. Bartels, 'Geen laag te hoog. De uitzending naar IJsland van de Luchtvaartafdeeling 1932-1933', *Militaire Spectator* 178 (2009) 443-451 en J.A.C. Bartels, *Geen laag te hoog. De eerste uitzending van de LVA, naar IJsland in het kader van het Tweede Internationale Pooljaar 1932-1933* (Emmen 2013) 144.
- 177 NA 2.13.70, inv. 1331: Nota minister van Defensie van 30 juni 1933, Geheim Litt. M.95.
- 178 *De Gooi- en Eemlander*, 3 juli 1933.
- 179 NA 2.13.70, inv. 1328: Nota CGS aan minister van Defensie van 22 april 1930, nr. 725 Geheim.
- 180 Collectie NIMH, doos LVA 1930: Nota minister van Defensie aan CGS van 22 oktober 1930, Geheim Litt. Y.110.
- 181 Collectie NIMH, doos LVA 1930: Nota CGS aan minister van Defensie van 19 november 1930, nr. 3890 Geheim.
- 182 NA, 2.13.01, inv. 5232: Ongenummerde interne nota Hoofd IVe Afd. B aan minister van Defensie van oktober 1930.
- 183 Legerorders 1931: K.B. van 9 januari 1931, nr. 25 en beschikking minister van Defensie van 21 januari 1931, Ite en IIIe Afd.B. nr. 81.
- 184 NA 2.13.70, inv. 1329: Nota minister van Defensie aan C-LVA van 31 juli 1931, Geheim Litt. R.87.
- 185 NA 2.13.70, inv. 1329: Nota CGS aan minister van Defensie van 18 april 1931, nr. 1474 Geheim.
- 186 NA 2.13.70, inv. 1330: Brief C-LVA aan minister van Defensie van 26 januari 1933, nr. 10 Geheim.
- 187 NA 2.13.70, inv. 1330: Nota minister van Defensie van 6 januari 1932, Geheim Litt. G.3.
- 188 NA 2.13.70, inv. 1330: Brief C-LVA van 3 maart 1932, nr. 14 Geheim, doorgezonden met nota CGS van 21 maart 1932, nr. 900 Geheim.
- 189 NA 2.13.70, inv. 1330: Nota minister van Defensie aan C-LVA van 9 juni 1932, Geheim Litt. C.73.
- 190 NA 2.13.70, inv. 1330: Brief C-LVA aan minister van Defensie van 15 augustus 1932, nr. 39 Geheim.
- 191 NA 2.13.70, inv. 1330: Aanschrijving minister van Defensie van 4 juni 1932, Geheim Litt. Q.70.
- 192 D. Starink, *Logistiek Centrum Woensdrecht. De wordingsgeschiedenis van het instandhoudingsbedrijf voor luchtgebonden wapensystemen en grondgebonden communicatiesystemen van de krijgsmacht* (Woensdrecht 2009) 35.
- 193 NA 2.13.70, inv. 31: Gezamenlijke regeling C-LVA en D-LVB van 26 april 1933, bijlage bij brief C-LVA aan CGS van 12 mei 1933, nr. Z.G. nr. 97 Geheim Persoonlijk.
- 194 NA 2.13.70, inv. 1330: Nota minister van Defensie aan D-LVB van 15 juli 1932, Geheim Litt. G.88.
- 195 R. de Winter en E.H.J.C.M. Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging* (Den Haag 1994) 35.
- 196 Zolang niet per K.B. was vastgesteld, betrof het hier een voorlopig voorschrift. Zie: Collectie NIMH, doos LVA 1932: Dossier Generale Staf nr. 2455.
- 197 NA 2.13.70, inv. 1330: Nota CGS aan minister van Defensie van 29 december 1932, nr. 4773 Geheim.
- 198 NA 2.13.85, inv. 254: Rapport aan minister van Defensie over deelname aan de vliegwedstrijden te Zürich, aangeboden op 8 augustus 1932. Zie ook: Collectie NIMH: Nagelaten documenten van jhr. G. Sandberg.
- 199 Collectie NIMH, doos LVA 1932: Brief D-LVB aan minister van Defensie van 3 oktober 1932, nr. 35 Geheim.
- 200 NA 2.13.70, inv. 1329: Brief C-LVA aan minister van Defensie van 8 december 1931, nr. 83 Geheim.
- 201 NA 2.13.70, inv. 1333: Jaarverslag LVB over 1935 van 5 juni 1936, nr. 1240.
- 202 NA 2.13.70, inv. 1333: Brief van C-LVA van 15 juli 1936, nr. M.133 Geheim.
- 203 NA 2.13.70, inv. 1330: Brief departement van Defensie van 22 september 1932, IVe Afd.B. nr. 130.
- 204 NA 2.13.70, inv. 1330: Brief C-LVA van 25 maart 1933, nr. 62 Geheim; brief CGS aan minister van Defensie van 29 maart 1933, nr. 950 Geheim. De minister van Defensie stemde op 25 april 1933 met Geheim Litt. I.59 in met het openen van onderhandelingen over het toelst voor een bedrag van maximaal 67.000 gulden. Zie ook: D.L. Asjes, *Startklaar. Verhalen en anecdotes uit een ruim 50-jarig actief vliegersleven* (Amsterdam 1985) 46.

- 205 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief C-LVA van 5 maart 1932, nr. 16 Geheim.
- 206 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief C-LVA van 4 april 1933, nr. 38 Geheim.
- 207 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief C-LVA van 5 mei 1933, nr. 45 Geheim.
- 208 NA 2.13.70, inv. 1331: Nota minister van Defensie van 25 juli 1933.
- 209 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief CGS aan C-LVA van 9 juni 1933, nr. 2020 Geheim.
- 210 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief C-LVA aan CGS van 5 juli 1933, nr. 96 Geheim.
- 211 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief CGS aan C-LVA van 8 augustus 1933, nr. 2555 Geheim.
- 212 Collectie NIMH, doos LVA 1933: Interne notitie ir. B. Stephan aan Fokker-directie van 14 december 1933.
- 213 NA 2.13.70, inv. 1331: Brief D-LVB aan minister van Defensie van 11 december 1933, nr. 2134.
- 214 NA 2.13.85, inv. 294: Contracten, afgesloten tussen het Luchtvaartbedrijf en leveranciers van luchtvaartmaterieel.
- 215 NA 2.13.85, inv. 118: Maandrapport C-LVA over augustus/september 1920 van 13 oktober 1920, nr. 3529 Geheim.
- 216 Van Voorthuysen, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1929 tot 1 Nov. 1933', 43.
- 217 R. de Winter, 'M. Raaijmakers' in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 321.
- 218 NA 2.13.70, inv. 31: Brief C-LVA aan CGS van 12 mei 1933, nr. Z.G.97 Geheim Persoonlijk.
- 219 NA 2.13.70, inv. 31: Brief CGS aan C-LVA van 24 juni 1933, Litt.Z.G. nr. 54 Geheim Persoonlijk.
- 220 NA 2.13.70, inv. 31: Nota CGS aan minister van Defensie van 6 september 1933, Litt.Z.G., nr. 82 Geheim Persoonlijk.
- 221 *Het Vaderland*, 9 november 1935, ochtendeditie.
- 222 Brief van 9 juli 1937, geciteerd in: De Winter en Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging*, 158.
- 223 Verhoor van Best door de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 in: Verslag, deel 1C, *Algemene inleiding/Militair beleid* (Den Haag 1949) 125.
- 224 Verhoor Best, 125. De hierin genoemde brief van C-LVA aan minister van Defensie van 3 december 1933 is in de archieven niet terug te vinden.
- 225 Ibidem. Zie ook: De Jong, *Voorspel*, 609.
- 226 NA 2.13.70, inv. 1332: Brief C-LVA aan CGS van 21 juni 1934, nr. 91 Geheim.
- 227 NA 2.13.70, inv. 1332: Nota CGS aan minister van Defensie van 17 april 1934, nr. 1359 Geheim.
- 228 Zie voor uitvoeriger citaten: De Winter, 'Raaijmakers', 322.
- 229 NA 2.13.70, inv. 1332: De commissie werd ingesteld met schrijven minister van Defensie van 23 mei 1934, Geheim Litt. H.75. De overige leden waren C.P. Ringeling, secretaris-generaal van het departement van Defensie, luitenant-kolonel A.H. Schimmel van de afdeling GS II (Luchtvaart) van de Generale Staf, en van de Luchtvaartafdeling de kapiteins W.C.J. Versteegh en J.G.W. Zegers (tevens secretaris).
- 230 NA 2.13.70, inv. 1332: Aanschrijving minister van Defensie van 20 oktober 1934, Geheim Litt. C.157, waarbij het rapport van de commissie als bijlage gevoegd is.
- 231 Met ingang van 1 november 1934 bevordert tot luitenant-generaal der Genie.
- 232 Legerorders 1935: Beschikking minister van Defensie van 6 april 1935, Ite Afd.B, nr. 3.
- 233 Legerorders 1935: K.B. van 30 maart 1935, nr. 59 en beschikking minister van Defensie van 15 april 1935, Ite Afd.B, nr. 3.
- 234 NA 2.13.70, inv. 1333: Nota minister van Defensie van 9 april 1935, Ite Afd.B, nr. 14.
- 235 NA 2.13.70, inv. 1333: K.B. van 10 april 1935, nr. 26. Raaijmakers meldde op 15 april 1935 zijn dienstaanvaarding aan CGS met brief IML nr. 1.
- 236 *Avondpost*, 24 april 1935.
- 237 *Volk en Vaderland*, 27 april 1935.
- 238 *Maasbode*, 8 mei 1935.
- 239 *Het Vliegveld*, 2 oktober 1935
- 240 *Maasbode*, 16 oktober 1935.
- 241 *Maasbode*, 17 oktober 1935.
- 242 NA 2.13.70, inv. 1333: Brief IML aan CGS van 16 februari 1936, nr. M 59 Geheim.
- 243 NA 2.13.70, inv. 1331: Aantekening voor CGS op brief van Fokker aan de minister van Defensie van 15 maart 1933, waarin ir. Stephan verwijst naar de aanschaf in Amerika van de Curtiss Hawk voor de Indische luchtvaartafdeling en voor de zoveelste keer sterk pleit voor aanschaf bij de nationale industrie.
- 244 J.G.W. Zegers, 'De ontwikkeling en het gebruik der Nederlandsche luchtstrijdkrachten' in: Wijn, *Gedenkboek 1938*, 61.
- 245 M.L.J. Dierikx, *Dwarswind. Een biografie van Anthony Fokker* (Den Haag 1997) 67-76.
- 246 Ibidem, 84.
- 247 NA 2.13.85, inv. 54: Brief C-LVA aan CGS van 19 juni 1920, nr. 1876, ook geciteerd in: Dierikx, *Dwarswind*, 99.
- 248 Dierikx, *Dwarswind*, 88.
- 249 *Het Vaderland*, 29 oktober 1920.
- 250 NA 2.16.47, inv. 21: Brief voorzitter van de Raad van Advies van de Rijksstudiedienst voor de Luchtvaart aan voorzitter van de Staatscommissie van 7 september 1920, nr. 65.
- 251 NA 2.16.47, inv. 21: Notitie Walaardt Sacré van 6 juli 1921.

- 252 NA 2.16.47, inv. 21: Brief C-LVA van 8 juli 1921, nr. 2648.
- 253 NA 2.16.47, inv. 21: Advies over de steunverlening aan de Nederlandsche vliegtuigindustrie van 17 november 1921.
- 254 NA 2.16.47, inv. 21: Brief minister van Waterstaat aan het kabinet van 27 december 1921, Afd. Waterstaat A, nr. 306.
- 255 'De Nederlandsche Vliegtuig-nijverheid in de jaren 1919-1926', *Het Vliegveld*, 11 (1927) 88.
- 256 Dierikx, *Bevloggen jaren*, 38-39.
- 257 S. van der Zee, *Vergeten legende. Frits Koolhoven 1886-1946* (Amsterdam 2001) 33-34.
- 258 Collectie NIMH, doos LVA 1924: Memorandum Chef TD LVA aan C-LVA van 25 oktober 1924.
- 259 Gerdessen, 'De opbouw van de Luchtvaartafdeling', 1-6.
- 260 In een rapport van 13 oktober 1923 aan C-LVA gaf de Chef TD LVA aan te willen standaardiseren op drie types vliegtuigen. nl.: A - snelle verkenner; B - artillerieverkenner; C - jachtvliegtuig. De C.IV betrof het type A, waarvan er 68 stuks benodigd waren. Daarnaast waren er 24 stuks type B en 30 stuks type C nodig.
- 261 NA 2.13.85, inv. 57: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 30 oktober 1923, nr. 4431.
- 262 Collectie NIMH, doos LVA 1922: Verzoekschriften NVI van 10 en 16 oktober 1922; Nota ministerie van Oorlog van 8 december 1922, IVe Afd. nr. 75 en nota CGS van 13 december 1922 nr. 2773.
- 263 Collectie NIMH, doos LVA 1922: Rapport betreffende vliegeigenschappen van het Fokker lestoestel S.II van 23 augustus 1923, bijlage bij rapport Chef TD LVA van 29 augustus 1923 nr. 3641.
- 264 HTK 1923-1924, Bijlage A, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1924, 21.
- 265 NA 2.13.85, inv. 58: Intern rapport van 20 oktober 1924 van Hoofd IVe Afd. aan de minister van Oorlog.
- 266 Collectie NIMH, doos LVA 1924: Memorandum Chef TD LVA van 24 oktober 1924, nr. 2144.
- 267 Bij deze beproeving was een zware delegatie aanwezig, zo blijkt uit de ochtendeditie van *Het Vaderland* van 2 december 1924. Van de LVA majoor Hardenberg, luitenant Versteegh en ir. Stephan; van de Rijksstudiedienst voor de Luchtvaart ir. J.H. van der Maas en van het ministerie van Oorlog secretaris-generaal J. Woltman en luitenant-kolonel K.E. Oudendijk, hoofd van de IVe Afdeling (aanschaffingen).
- 268 Omdat de LVA de C.V met een lichte motor koos in verband met de taak als artillerieverkenner wilde Fokker deze versie niet als C.V aanduiden, maar als C.VI.
- 269 Hoogschagen, *Fokker C.5*, 14-21.
- 270 NA 2.13.85, inv. 123: Maandrapport C-LVA over april t/m juni 1925 van 27 juli 1925, nr. 3500 Geheim.
- 271 NA 2.13.70, inv. 1325: Nota N.V. Nederlandsche Vliegtuigfabriek aan minister van Oorlog van 23 september 1925.
- 272 Collectie NIMH, doos LVA 1925: Memorie C-LVA inzake de behoefte aan vliegtuigen en vliegend personeel (ongedateerd, ca. eind 1925).
- 273 Fokker had het toestel aanvankelijk in een offerte van 28 september 1927 aangeboden voor 52.500 gulden, incl. ontwikkeling, maar de LVA gaf op 11 oktober 1927 aan slechts de serieprijs van 35.000 gulden te willen betalen.
- 274 Hoogschagen, *Fokker C.5*, 90-97.
- 275 F. Gerdessen, 'Fokker en/contra de LVA', *Luchtvaartkennis* 46 (1997) (2) 39-43.
- 276 'De Nederlandsche Vliegtuig-nijverheid in de jaren 1919-1926', *Het Vliegveld* 11 (1927) 88.
- 277 *Ibidem*, 89.
- 278 NA 2.16.47, inv. 24: Brief minister van Oorlog van 8 februari 1926, IVe Afd., nr. 67.
- 279 NA 2.16.47, inv. 24: Advies Staatscommissie inzake Luchtvaart over de steunverlening aan de Nederlandse vliegtuigindustrie aan minister van Waterstaat van 5 november 1926.
- 280 NA 2.13.70, inv. 1327: Nota minister van Waterstaat van 27 juni 1928, Afd. Waterstaat A, nr. 392.
- 281 NA 2.13.67, inv. 323: Nota minister van Defensie van 13 juli 1931, Geheim Litt. X.78.
- 282 NA 2.13.67, inv. 323: Nota minister van Defensie van 15 februari 1933, IVe Afd.B, nr. 99.
- 283 Gerdessen, 'Fokker en/contra de LVA', 27-29.
- 284 Dierikx, *Dwarswind*, 187.
- 285 M.L.J. Dierikx, 'Opkomst en ondergang van Anthony Fokker als internationaal vliegtuigbouwer, 1890-1939', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis van Nederland* 108 (1993) (4) 720.
- 286 NA 2.13.85, inv. 254: Brief D-LVB aan minister van Defensie van 3 oktober 1932, nr. 35 Geheim. Zie ook: M.L.J. Dierikx, *Uit de lucht gegrepen. Fokker als Nederlandse droom, 1945-1996* (Amsterdam 2004) 23.
- 287 Th. Wesslink en Th. Postma, *Nederlandse vliegtuigen naar buitenlands ontwerp* (Weesp 1985) 27-29 en 54; Starink, *Logistiek Centrum Woensdrecht*, 88-89.
- 288 De commissie-Van Doorninck bestond uitsluitend uit vertegenwoordigers van de overheid. Naast de voorzitter waren dat: J.A. Ringers (Waterstaat), H.Ch.E. Ede van der Pals (Waterstaat/LVD), W.L. Groeneveld Meyer (Economische Zaken), P.A. de Bleeck (Koloniën), J.N.

- Kramer (Defensie), K.E. Oudendijk (Defensie/Luchtvaartbedrijf). Voor het tweede rapport werd ook generaal Raaijmakers aan de commissie toegevoegd.
- 289 Dierikx, *Bevlogen jaren*, 64-65. Zie ook: *Het Vaderland*, 30 december 1935, avondeditie.
- 290 *Het Vaderland*, 10 november 1935, ochtendeditie.
- 291 *Het Vaderland*, 31 december 1935, avondeditie.
- 292 NA 2.13.70, inv. 1375: De minister aanvaardde het aanbod van 9 februari 1935 dankbaar met brief van 16 februari 1935, IVe Afd. nr. 5.
- 293 NA 2.13.70, inv. 1375: Nota minister van Defensie van 14 augustus 1935, Geheim Litt. I.136.
- 294 NA 2.13.70, inv. 1333: Jaarverslag 1935 van het Luchtvaartbedrijf van 5 juni 1936, nr. 1240.
- 295 NA 2.16.47, inv. 21: Advies over de steunverlening aan de Nederlandsche vliegtuigindustrie van 17 november 1921.
- 296 De Kestrel-motor van Rolls-Royce was de voorloper van de succesvolle Merlin-motor die tijdens de Tweede Wereldoorlog de voortstuwung leverde van Hurricane-, Spitfire- en Mustang-jagers, alsmede Lancaster-bommenwerpers.
- 297 NA 2.13.70, inv. 1336: Jaarverslag over 1938 van het LVB van 14 juni 1939, nr. 1945.
- 298 NA 2.13.70, inv. 868: Brief C-LVA aan minister van Oorlog van 17 juni 1919, no. 1400 Zeer Geheim.
- 299 Collectie NIMH, doos LVA 1920: Nota's CGS van 12 augustus 1920, nr. 2673 en van 5 oktober 1920, nr. 3211.
- 300 NA 2.13.70, inv. 1325: Brief C-LVA aan CGS van 19 juli 1924, nr. 2975 Geheim. Evenmin zijn in de archieven documenten aangetroffen, waarin hij expliciet vóór een in vreedstijd parate LVA pleitte.
- 301 HTK 1922-1923, Bijlage A, 2 VIII nr. 2 van 19 september 1922: Memorie van toelichting op de Oorlogsbegroting 1923. Zie ook: J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht 12 (1922)* 108-109.
- 302 R.A.F. Hezemans, 'Tussen twee oorlogen. De periode 1919-1939' in: A.P. de Jong (red.), *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse luchtmacht* (Houten 1988) 48.
- 303 J.H. Hardenberg, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht 15 (1925)* 192.
- 304 Collectie NIMH, doos LVA 1929: Interne notitie Hoofdofficier Luchtverdediging voor CGS van 9 december 1929.
- 305 Oud, *Het jongste verleden*, deel IV, 28.
- 306 NA 2.13.70, inv. 29: Met nota van 19 november 1930, nr. 3890 Geheim had CGS de minister voorgehouden dat de LVA-begroting structureel met f 600.000 moest worden verhoogd.
- 307 V.E. Nierstrasz, *De voorgeschiedenis van 1922-1939* (niet gepubliceerd manuscript) hoofdstuk V, 16 en hoofdstuk XII, 81.
- 308 HTK 1919-1920, bijlagen, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de oorlogsbegroting 1920 van 16 september 1919, 20-21.
- 309 D. Starink, 'Joachim Hendrik Hardenberg. Luchtmachtcommandant in moeilijke tijden', *Onze Luchtmacht* 60 (2008) (3) 26.
- 310 NA 2.13.70, inv. 1327: Nota minister van Defensie van 18 februari 1929, Geheim Litt. W.16.
- 311 Collectie NIMH, doos LVA 1932: Brief C-LVA aan CGS van 17 november 1932, nr. 3418.
- 312 Adres van de Legercommissie aan H.M. de Koningin, dossier B.18 in: *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, Deel III RGP212* (Den Haag 1990) 413-414.
- 313 Nota van minister-president Colijn aan koningin Wilhelmina van 2 mei 1935 naar aanleiding van een memorandum van de commandant van het Veldleger Röell van 20 april 1934 (bijgevoegd) in: *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, Deel III RGP212* (Den Haag 1990) 422-425.

HOOFDSTUK 5

- 1 NA 2.13.70, inv. 32: Nota CGS aan minister van Defensie van 21 februari 1935, nr. 1P. Zie ook: C.M. Schulten en P.M.J. de Koster, 'Tussen hoop en vrees. De Nederlandse krijgsmacht in het Interbellum' in: H. Amersfoort en P.H. Kamphuis, *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Amsterdam 2012) 75-76.
- 2 P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940*, deel V (Assen 1948) 355-357.
- 3 HTK 1935-1936, bijlagen, 222 nr. 3: Memorie van toelichting op het wetsontwerp ter instelling van het Defensiefonds van 25 november 1935, 3.
- 4 HTK 1935-1936, 1337 en HEK 1935-1936, 646.
- 5 Collectie NIMH: *De strijd op Nederlands grondgebied tijdens wereldoorlog II*, Hoofddeel I, V.E. Nierstrasz, *De voorgeschiedenis van 1922-1939* (niet gepubliceerd manuscript), bijlage II - Verdeling van het jaarlijks contingent dienstplichtigen van de lichten 1924 t/m 1940 over de wapens, wapensoorten en dienstvakken.
- 6 HTK 1937-1938, 684.
- 7 HEK 1935-1936, 640.
- 8 HTK 1937-1938, bijlagen, 2 VIII nr. 22: Voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 28 oktober 1937, 4; nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 18 november 1937, 14.

- 9 Zie bijvoorbeeld: HEK 1937-1938, 299-300, 314-315 en 353-355; HTK 1938-1939, 467 en 557.
- 10 H. Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944, deel 2* (Amsterdam 2004) 422.
- 11 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1, Voorspel* (Den Haag 1969) 595-596.
- 12 Schulten en De Koster, 'Tussen hoop en vrees', 83.
- 13 De Jong, *Voorspel*, 615.
- 14 Oud, *Het jongste verleden*, deel VI, 58-59.
- 15 NA 2.13.70, inv. 1331: Nota CGS aan minister van Defensie van 28 december 1933, nr. 3713 Geheim.
- 16 NA 2.13.67, inv. 331: Nota minister van Defensie aan ministerraad van 3 maart 1934, Geheim Litt. P.34.
- 17 Ph.M. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1 (Franeker 1984) 90-95.
- 18 NA 2.13.70, inv. 1332: Nota minister van Defensie van 5 juli 1934, Geheim Litt. W.98.
- 19 NA 2.13.70, inv. 1332: Brief C-LVA aan CGS van 12 december 1934, nr. 168 Geheim en nota CGS aan minister van Defensie van 29 december 1934, nr. 4792 Geheim.
- 20 HTK 1935-1936, Bijlagen, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1936 van 25 november 1935, 15.
- 21 Zie zijn bijdragen aan het *Wetenschappelijk Jaarbericht* en het verslag van zijn lezing op 16 oktober 1931: 'Ontwikkeling en organisatie der Luchtmacht', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1930-1931) 3-116.
- 22 J.G.W. Zegers, 'Organisatie Belgische luchtmacht', *Luchtmacht*, 5 (1936) (2) 181-182.
- 23 NA 2.13.70, inv. 1333: Brief IML aan minister van Defensie van 28 maart 1936, nr. 109 Geheim.
- 24 NA 2.13.70, inv. 1333: Nota minister van Defensie van 9 juli 1936, Geheim Litt. H.131.
- 25 F. Gerdessen, 'Koolhoven FK.51', *Luchtvaartken- nis*, 50 (2001) 73; Th. Wesselink en Th. Postma, *Koolhoven. Nederlands vliegtuigbouwer in de schaduw van Fokker* (Bussum 1981) 94.
- 26 J.G.W. Zegers, 'Luchtvaart', *Wetenschappelijk Jaarbericht*, 25 (1935) 192.
- 27 F. Gerdessen en L. Boerman, *Fokker T.V 'Lucht- kruiser'. De operaties van de LVA/ML Fokker T.V* (Zwammerdam 2009) 3.
- 28 J.G.W. Zegers, 'Indrukken van de XIVe Lucht- vaarttentoonstelling te Parijs', *Luchtmacht*, 3 (1934) (3) 357-362.
- 29 Gerdessen en Boerman, *Fokker T.V*, 3.
- 30 NA 2.13.70, inv. 1333: Brieven IML van 24 augustus 1936, nr. 480 Geheim, voorzitter Commissie van Proefneming van 10 september 1936, nr. 989 Geheim en directeur Artillerie Inrich- tingen van 9 oktober 1936, nr. 1560.
- 31 NA 2.13.70, inv. 1333: Nota CGS van 30 oktober 1936, nr. 3801 Geheim.
- 32 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defen- sie van 4 januari 1937, Geheim Litt. B.1.
- 33 Een uitvoerige beschrijving van het ontwik- kelings- en productieproces van de Fokker T.V is te vinden in: R. de Bruin e.a., *Illusies en Incidenten. De Militaire Luchtvaart en de neutrali- teitshandhaving tot 10 mei 1940* (Den Haag 1988) 31-33 en 58-61.
- 34 F.J. Molenaar, *De luchtverdediging in de meidagen 1940*, deel I (Den Haag 1970) 63.
- 35 Collectie NIMH, doos LVA 1935: Adres Leger- commissie aan H.M. de Koningin van 14 janu- ari 1935.
- 36 J.W. Groenestein, *Militaire vleugels van de burgerluchtvaart. Defensiedoeleinden voor de burgerluchtvaart in het interbellum* (doctoraal- scriptie Geschiedenis, z.p., z.j.) 46.
- 37 Collectie NIMH, doos LVA 1935: Brief C-LVA van 23 augustus 1935, nr. M.54 Geheim en nota CGS aan minister van Defensie van 5 november 1935, nr. 3643 Geheim.
- 38 Groenendijk, *Militaire vleugels van de burger- luchtvaart*, 40.
- 39 Collectie NIMH, doos LVA 1936: Nota minis- ter van Defensie aan IML van 21 januari 1936, Geheim Litt. V.12.
- 40 NA 2.13.70, inv. 1334: Brief IML aan minis- ter van Defensie van 24 februari 1937, nr. 148 Geheim.
- 41 HTK 1937-1938, Bijlage A, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 18 november 1937, 19.
- 42 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 6 januari 1937, nr. 3P.
- 43 NA 2.13.85, inv. 316: Brief CGS aan minister van Defensie van 4 februari 1937, nr. 87 Geheim.
- 44 NA 2.13.70, inv. 1334: Brief IML aan minister van Defensie van 29 april 1937, nr. 335 M Zeer Geheim.
- 45 NA 2.13.70, inv. 1335: Nota minister van Defen- sie van 27 oktober 1937, Geheim Litt. H.225.
- 46 NA 2.13.70, inv. 1334: Brief IML aan minister van Defensie van 29 april 1937, nr. 335 M Zeer Geheim.
- 47 De integrale tekst van de spreekbeurt van Best en het daarop volgend debat op 12 maart 1937 is opgenomen als: P.W. Best, 'Een en ander over gebruik en organisatie van Nederland- sche luchtmacht bij den landoorlog', *Orgaan der Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* (1936-1937) 235-315.
- 48 Ibidem, 266-267.

- 49 Ibidem, 270-275.
- 50 HTK 1936-1937, bijlage A, 2 VIII nr. 24: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1937 van 5 december 1936, 18-19.
- 51 Best, 'Een en ander over gebruik en organisatie van Nederlandsche luchtmacht', 282.
- 52 Verhoor P.W. Best door de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 in: *Verslag, deel 1C, Algemene inleiding/Militair beleid* (Den Haag 1949) 125.
- 53 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 33.
- 54 Th. Postma, *Fokker. Bouwer aan de wereldluchtvaart* (Haarlem 1979) 102.
- 55 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 33.
- 56 Ibidem, 33-34. Zie ook: F. Gerdessen e.a., *Fokker G.I 'Le Faucheur', jachtkruiser*, deel 1 (Emmen 2011) 179-205.
- 57 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 7 september 1937, nr. 130P.
- 58 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 35.
- 59 NA 2.13.16, inv. 1084: Verslag van bespreking op 21 oktober 1937, aangeboden met nota CGS van 27 oktober 1937, nr. 4631 Geheim.
- 60 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 9 november 1937, nr. 147P.
- 61 NA 2.13.70, inv. 32: Handgeschreven notitie van CGS aan minister van Defensie van 8 november 1937, nr. 119P.
- 62 NA 2.13.85, inv. 316: Nota minister van Defensie van 1 februari 1938, Geheim Litt. C.27.
- 63 NA 2.13.85, inv. 316: Brief IML aan minister van Defensie van 18 februari 1938, nr. 12P.
- 64 Collectie NIMH, doos LVA 1938: Aantekeningen voor CGS bij brief IML van 18 februari 1938, nr. 12P, dossier CGS nr. 983. Zie ook hoofdstuk 2.
- 65 NA 2.13.01, inv. 5232: Interne notitie van Hoofd IVE Afd.B aan minister van Defensie naar aanleiding van de nota IML van 18 februari 1938, nr. 12P.
- 66 NA 2.13.70, inv. 1335: Nota minister van Defensie van 10 mei 1938, Geheim Litt. X.113.
- 67 De Bruin, *Illusies en incidenten*, notenapparaat, N-2.
- 68 W.P. van de Abeelen, 'De nieuwe vorm van den L.V.A.', *Het Vliegveld* 21 (1937) 308.
- 69 Collectie NIMH, doos LVA 1937: Dossier Generale Staf nr. 4890/36. Zie ook: R. de Winter en E.H.J.C.M. Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging. 80 Jaar luchtmachtorganisatie* (Den Haag 1994) 47.
- 70 HTK 1936-1937, bijlage A, 2 VIII nr. 24: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1937 van 5 december 1936, 18; HEK 1936-1937, bijlagen: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 19 februari 1937, 10.
- 71 HTK 1935-1936, 845; HTK 1936-1937, 977.
- 72 NA 2.13.85, inv. 340: Nota minister van Defensie aan CGS van 1 juni 1938, Geheim Litt. T.134.
- 73 NA 2.13.85, inv. 340: Nota minister van Defensie aan generaal-majoor Best van 30 juni 1938, Geheim Litt. O.161.
- 74 Collectie NIMH, doos LVA 1938: K.B. van 16 december 1938, nr. 45.
- 75 NA 2.13.70, inv. 1335: Brief IML aan minister van Defensie van 22 augustus 1938, nr. 900 Zeer Geheim.
- 76 NA 2.13.85, inv. 340: Brief Voorbereidend Commando Luchtverdediging van 20 oktober 1939, nr. 115 Geheim.
- 77 NA 2.13.85, inv. 354: Nota minister van Defensie van 30 december 1938, Geheim Litt. L.337.
- 78 Collectie NIMH, doos C.Lvd.: K.B. van 22 december 1939, nr. 94.
- 79 De Winter en Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging*, 50.
- 80 S. Mante, 'Groei en ontwikkeling. De periode van 1 Juli 1913 tot 10 Mei 1940' in: F.F. Habnit (red.), *Veertig jaar Militaire Luchtvaart 1913-1953* (Amsterdam 1953) 26-27.
- 81 NA 2.13.85, inv. 340: Beschikking minister van Defensie van 31 oktober 1938, Ite Afd.B, nr. 45.
- 82 S.H. Hoogterp, *Strijd om ons luchtruim. De opbouw en de beslissende strijd onzer luchtverdediging 10-15 Mei 1940* (Den Haag 1950) 41-43.
- 83 Ibidem, 19. Zie ook: Molenaar, *De luchtverdediging*, 51.
- 84 NA 2.13.85, inv. 343: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 4 november 1938, nr. 8P.
- 85 F.J. Molenaar, *De luchtverdediging*, 80-85.
- 86 Ibidem, 85-86.
- 87 Ingesteld met beschikking minister van Oorlog van 25 november 1924, Geheim Litt. R.108. Zie: www.museumwaalsdorp.nl/80jaar.html.
- 88 C. Hoogendijk, H. Jalving en Th.Th. Pielage, 'De ontwikkeling van radar en het ontstaan van melding en gevechtsleiding' in: C. Hoogendijk en J.W.G. Nijssen (red.), *Bandbox. Een halve eeuw Nederlandse gevechtsleiding* (Nieuw Milligen 2000) 11-16.
- 89 HTK 1936-1937, bijlage A, 2 VIII nr. 24: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1937 van 6 december 1936, 20; Zie ook: J.A. van Wiechen, *Munitievoorziening door de eeuwen heen. Een beschouwing vanaf de tijd van de huurlegers tot aan de hedendaagse krijgsmacht* (Den Haag 1983) 61.
- 90 Legerorders 1937: Ministeriële kennisgeving van 11 mei 1937, Ie Afd., nr. 140. Zie ook: *Het Vaderland*, 25 mei 1937.
- 91 NA 2.13.01, inv. 5064: Beschikking minister van Defensie van 29 augustus 1939, Ite Afd.B, nr. 8.
- 92 NA 2.13.85, inv. 340: Nota minister van Defensie van 7 oktober 1937, Geheim Litt. A.206.

- 93 NA 2.13.85, inv. 340: Rapport van de commissie-Hartmans van 31 december 1937, nr. 13 Geheim.
- 94 NA 2.13.85, inv. 354: Gemeenschappelijke nota IML, D-LVB en de Regeringscommissaris aan minister van Defensie van 19 oktober 1938, afschrift voor C.Lvd in dossier nr. Lv.131.
- 95 Collectie NIMH: M.L. van Ham, *De verzorging van de Koninklijke Landmacht in 1939 en 1940* (onuitgegeven manuscript) bijlage 3.
- 96 NA 2.13.85, inv. 260: Brief minister van Defensie van 29 juli 1939, Geheim Litt. X.245.
- 97 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 75.
- 98 J. Hagens, *Londen of Berlijn? De KLM en haar personeel in oorlogstijd. Deel 1: 1939-1941* (Bergen 2000) 37-40.
- 99 NA 2.13.85, inv. 357: Brief D-LVB aan minister van Defensie van 11 april 1939, nr. 79 Geheim.
- 100 Molenaar, *De luchtverdediging*, 548.
- 101 M.L.J. Dierikx, *Uit de lucht gegrepen. Fokker als Nederlandse droom, 1945-1996* (Amsterdam 2004) 24.
- 102 NA 2.13.70, inv. 1335: Nota minister van Defensie aan IML van 10 mei 1938, Geheim Litt. X.113.
- 103 NA 2.13.70, inv. 1335: Brieven IML aan minister van Defensie van 22 oktober 1938, nr. 1165 Zeer Geheim en van 28 oktober 1938, nr. 1201 Zeer Geheim.
- 104 Collectie NIMH, doos LVB 1938: Nota Plv. Regeringscommissaris aan minister van Defensie van 22 oktober 1938, nr. U 3402.
- 105 NA 2.13.85, inv. 372: Brief IML aan minister van Defensie van 22 oktober 1938, nr. 1165 Zeer Geheim.
- 106 NA 2.13.85, inv. 258: Brief C-LVA aan minister van Defensie van 21 oktober 1937, nr. 280 Geheim.
- 107 NA 2.13.85, inv. 258: Brief D-LVB aan de minister van Defensie van 17 november 1937, nr. 226 Geheim. Zie ook: De Bruin, *Illusies en incidenten*, 37.
- 108 NA 2.13.70, inv. 372: Brief C.Lvd van 5 november 1938, nr. Lv. 37 Zeer Geheim en nota CGS van 25 november 1938, nr. 4798 Zeer Geheim.
- 109 NA 2.13.01, inv. 5232: Uit een ongedateerde notitie, waarin verschillende aanbiedingen worden vergeleken, blijkt een stuksprijs voor de FK.58 van 86.561 gulden en voor de Hurricane van 110.112 gulden.
- 110 NA 2.13.85, inv. 355: Brief wnd. IML aan minister van Defensie van 20 april 1939, nr. 620 Geheim.
- 111 NA MLV, inv. 357: Brief wnd. IML aan minister van Defensie van 15 juli 1939, nr. 267 Zeer Geheim. Zie ook: De Bruin, *Illusies en incidenten*, 38-42.
- 112 NA 2.13.70, inv. 1336: Nota minister van Defensie van 22 juli 1939, Geheim Litt. E.237.
- 113 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 38-42.
- 114 NA MLV, inv. 378: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 12 februari 1940, nr. 102 Zeer Geheim.
- 115 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 43, aangevuld met gegevens F. Gerdessen.
- 116 NA 2.13.85, inv. 372: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 10 november 1938, nr. Lv.7 Zeer Geheim.
- 117 A. van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004) 115.
- 118 NA 2.13.85, inv. 374: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 31 maart 1939, nr. Lv.95 Zeer Geheim.
- 119 NA 2.13.85, inv. 375: Brief C.Lvd van 22 mei 1939, nr. Lv.154 Zeer Geheim en NA 2.13.70, inv. 1336: Nota AHK, Afd. Landmacht, Sectie Ila, van 1 juni 1939, nr. 3432 Geheim.
- 120 NA 2.13.70, inv. 1336: Nota minister van Defensie van 18 september 1939, Geheim Litt. L.291.
- 121 Van der Zwan, *H.M. Hirschfeld*, 165.
- 122 NA 2.13.85, inv. 361: Nota minister van Defensie van 21 november 1939, Geheim Litt. X.353.
- 123 Molenaar, *De luchtverdediging*, 62.
- 124 NA 2.13.70, inv. 1336: Brief minister van Defensie van 3 maart 1939, Geheim Litt. Z.75.
- 125 Molenaar, *De luchtverdediging*, 67-70; J.H. van Giessen, 'Het Douglas 8A-3N (Northrop) vliegtuig', *Militaire Spectator* 109 (1940) 386.
- 126 NA 2.13.70, inv. 1336: Nota minister van Defensie van 9 oktober 1939, Geheim Litt. A.312.
- 127 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 48-49.
- 128 Wesselink en Postma, *Koolhoven*, 105; S. van der Zee, *Vergeten legende. Frits Koolhoven 1886-1946* (Amsterdam 2001) 134.
- 129 NA 2.13.85, inv. 372: Brief IML van 22 oktober 1938, nr. 1165 Zeer Geheim.
- 130 NA 2.13.85, inv. 361: Brief minister van Defensie van 21 november 1939, Geheim Litt. X.353.
- 131 NA 2.13.85, inv. 354: Nota minister van Defensie van 12 december 1938, Geheim Litt. N.317.
- 132 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 49-50.
- 133 NA 2.13.70, inv. 1336: Nota minister van Defensie van 3 februari 1939, Geheim Litt. H.39.
- 134 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 50-51.
- 135 NA 2.13.85, inv. 372: Brief IML van 28 oktober 1938, nr. 1201 Zeer Geheim.
- 136 NA 2.13.85, inv. 354: Nota minister van Defensie van 12 december 1938, Geheim Litt. N.317.
- 137 NA 2.13.85, inv. 360: Brieven wnd. IML van 18 juli 1939, nr. 1076 Geheim, C.Lvd van 22 juli 1939, nr. Lv.3713 Geheim en AHK, Afd. Landmacht, Sectie Ila van 31 juli 1939, nr. 5427 Geheim.
- 138 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 51-53.
- 139 Verhoor P.W. Best in: Verslag, 126.
- 140 NA 2.13.85, inv. 255: Brief wnd. C-LVA aan CGS van 30 oktober 1934, nr. 144 Geheim.

- 141 NA 2.13.85, inv. 256: Nota CGS aan minister van Defensie van 29 december 1934, nr. 4792 Geheim.
- 142 NA 2.13.85, inv. 256: Nota minister van Defensie van 5 februari 1935, Geheim Litt. M.21.
- 143 NA 2.13.85, inv. 256: Brief D-LVB aan minister van Defensie van 11 februari 1935, nr. 17 Geheim met naschrift van generaal Raaijmakers van dezelfde datum.
- 144 NA 2.13.85, inv. 256: Brief IML aan minister van Defensie ter aanbieding van de beproevingsrapporten van LVA en LVB van 29 juli 1935, nr. 72 Geheim.
- 145 Dierikx, *Dwarswind*, 224-226.
- 146 Van der Zee, *Vergeten Legende*, 84.
- 147 Wesselink en Postma, Koolhoven, 93-101. De LVA bestelde 54 FK.51 lesvliegtuigen, de MLD 17 en de Militaire Luchtvaart van het KNIL 60.
- 148 Van der Zee, *Vergeten Legende*, 165-167.
- 149 NA 2.13.01, inv. 5232: Nota Plv. Regeringscommissaris aan minister van Defensie van 22 oktober 1938, nr. U3402.
- 150 NA 2.13.01, inv. 5232: Brief IML aan minister van Defensie van 25 oktober 1938, nr. 10892 Geheim.
- 151 NA 2.13.01, inv. 5232: Interne nota Hoofd IVE Afd. B aan minister van Defensie van 2 november 1938.
- 152 NA 2.13.85, inv. 356: Bijlage bij brief D-LVB aan minister van Defensie van 25 januari 1939, nr. 212.
- 153 Wesselink en Postma, *Koolhoven*, 130.
- 154 Verhoor ir. P.C.J. Vos door de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 in: *Verslag, deel VIII, Verhoren* (Den Haag 1949) 310.
- 155 T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse gewapende neutraliteit, september 1939-mei 1940* (Amsterdam 2009) 356.
- 156 NA 2.13.85, inv. 256: Brief C-LVA aan de minister van Defensie van 12 juni 1935, nr. 2682 Geheim.
- 157 NA 2.13.85, inv. 256: Nota minister van Defensie van 10 juli 1935, Geheim Litt. P.115.
- 158 G. de Vries en B.J. Martens, *Fokker Vliegtuigbewapening* (Amsterdam 1994) 86-88.
- 159 HEK 1935-1936, bijlage A, 2 VIII: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 12 maart 1936, 20.
- 160 Collectie NIMH, doos LVA 1936: Mededelingen van de heer Guilonard, onderdirecteur van de KLM aan de Regeringscommissaris van het Centraal Orgaan Commissie Defensiefonds op 3 november 1936.
- 161 NA 2.13.01, inv. 5232: Interne notitie Hoofd IVE Afd. B aan minister van Defensie naar aanleiding van de nota IML van 18 februari 1938, nr. 12P.
- 162 J.A. Bach, 'De Nederlandsche Militaire Luchtvaart kritisch beschouwd', *Militaire Spectator*, 109 (1940) 418.
- 163 B.M.J. Koenen, 'Onze Militaire Luchtvaart, naar aanleiding van de critische beschouwing van res. Kapitein Bach', *Militaire Spectator* 110 (1941) 41-44.
- 164 R.A.F. Hezemans, 'Tussen twee oorlogen. De periode 1919-1939' in A.P. de Jong (red.), *Vlucht door de tijd. 75 jaar Nederlandse luchtmacht* (Houten 1988) 59.
- 165 Nierstrasz, *De voorgeschiedenis van 1922-1939*, bijlage II.
- 166 *Het Vaderland*, 13 januari 1937, ochtendeditie.
- 167 NA 2.13.85, inv. 355: Nota minister van Defensie van 30 december 1938, Geheim Litt. L.337.
- 168 NA 2.13.85, inv. 316: Opgave C-LVA aan IML van 21 september 1936, nr. 159P.
- 169 HTK 1934-1935, Bijlage A, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1935 van 12 november 1934, 15.
- 170 *Het Vaderland*, 25 augustus 1937, avondeditie.
- 171 *Het Vaderland*, 16 mei 1936, avondeditie. Naast ir. J.E.F. de Kok, die behalve voorzitter van de KNVVL ook topman bij Shell was, traden C. Kolff, voorzitter van de Raad van Beheer van de NLS en J.E. van Tijen, onderdirecteur van de Fokkerfabriek, toe tot het bestuur van het Fokkerfonds.
- 172 *Het Vaderland*, 23 februari 1937, avondeditie.
- 173 *Het Vaderland*, 5 mei 1937, avondeditie.
- 174 *Het Vaderland*, 5 en 6 maart 1938, ochtendedities.
- 175 *Het Vaderland*, 17 juli 1938 ochtendeditie.
- 176 NA 2.13.85, inv. 340: Rapport Legercommissie over de Militaire Luchtvaart van 8 juni 1938.
- 177 NA 2.13.85, inv. 373: Brief wnd. IML aan C.Lvd van 14 februari 1939, nr. 71 Geheim en brief C.Lvd aan minister van Defensie van 21 februari 1939, nr. Lv.54 Zeer Geheim.
- 178 Molenaar, *De luchtverdediging*, 950-973.
- 179 NA 2.13.85, inv. 361: Door wnd. IML opgesteld overzicht van aantallen vliegers en waarnemers naar aanleiding van een vraag van generaal Best op 16 augustus 1939.
- 180 NA 2.13.85, inv. 374: Brief C.Lvd aan de minister van Defensie van 5 mei 1939, nr. Lv79 Zeer Geheim.
- 181 NA 2.13.85, inv. 374: Beschikking minister van Defensie van 7 juni 1939, IIIe Afd. B, nr. 155.
- 182 Molenaar, *De luchtverdediging*, 950-973.
- 183 NA 2.13.85, inv. 354: Verslag van bespreking tussen KLM en Commando Luchtverdediging van 1 februari 1939, nr. Lv.96 Geheim. Zie ook: De Bruin, *Illusies en incidenten*, 273.
- 184 Groenestein, *Militaire vleugels van de burgerluchtvaart*, 44.

- 185 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 29 januari 1936, nr. 40 Geheim.
- 186 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 17 februari 1936, nr. 66 Geheim.
- 187 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 23 april 1936, Geheim Litt. A.77.
- 188 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 30 september 1936, nr. 540 Geheim.
- 189 J.H. Schuurman, *Vliegveld Bergen NH 1938-1945* (Bergen 2001) 8-9.
- 190 HTK 1937-1938, bijlage A, 2 VIII nr. 23: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de defensiebegroting 1938 van 18 november 1937, 20.
- 191 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 10 december 1936, Geheim Litt. Y.242.
- 192 NA 2.13.85, inv. 340: Brief IML aan minister van Defensie van 5 augustus 1938, nr. 806 Geheim.
- 193 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 19 januari 1938, Geheim Litt. G.15. Zie ook: Schuurman, *Vliegveld Bergen*, 8-13.
- 194 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 67-69 en 283.
- 195 De marinebasis Hellevoetsluis was als gevolg van de bezuinigingsplannen van de commissie-Welter opgeheven en veel gebouwen van de voormalige Rijkswerf stonden leeg.
- 196 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 18 mei 1937, nr. 380 Geheim.
- 197 NA 2.13.70, inv. 1354: Naschrift CGS van 2 juni 1938, nr. 2175 Geheim.
- 198 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 28 juli 1937, Geheim Litt. H.155.
- 199 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 31 juli 1937, nr. 561 Geheim.
- 200 NA 2.13.70, inv. 1354: Naschrift CGS van 7 augustus 1937, nr. 3417 Geheim.
- 201 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 1 september 1937, Geheim Litt. L.181.
- 202 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 11 juli 1938, Geheim Litt. Z.170.
- 203 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 6 november 1937, nr. 876 Geheim.
- 204 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota CGS aan IML van 27 november 1937, nr. 4847 Geheim.
- 205 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 30 december 1937, nr. 1081 Geheim.
- 206 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota CGS aan minister van Defensie van 28 januari 1938, nr. 327 Geheim.
- 207 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 28 januari 1938, nr. 290A.
- 208 J.W. de Wijn, *Woorden en daden in de geschiedenis van de Rotterdamse luchtvaart* (Rotterdam 2006) 161-165.
- 209 NA 2.13.85, inv. 340: Nota minister van Defensie van 9 juli 1938, Geheim Litt. M.170.
- 210 NA 2.13.70, inv. 1354: Brief IML aan minister van Defensie van 20 augustus 1938, nr. 885 Geheim.
- 211 NA 2.13.70, inv. 1354: Naschrift CGS van 28 augustus 1938, nr. 3288 Geheim.
- 212 NA 2.13.70, inv. 1354: Nota minister van Defensie van 7 oktober 1938, Geheim Litt. H.249.
- 213 M. van Alphen, W. Geneste en P. Staal, *Terg mij niet. De geschiedenis van marinevliegkamp Valkenburg* (Franeker 2007) 14. Zie ook: De Bruin, *Illusies en incidenten*, 69-70.
- 214 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 maart 1937.
- 215 NA 2.13.85, inv. 372: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 20 december 1938, nr. Lv30 Zeer Geheim.
- 216 NA 2.13.85, inv. 357: Nota minister van Defensie van 7 maart 1939, Geheim Litt. W.78.
- 217 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 70-71; P.E. van Loo e.a., *100 Jaar luchtvaart tussen Gilze en Rijen. Een vliegbasis in woord en beeld* (Franeker 2010) 36-41.
- 218 NA 2.13.85, inv. 355: Nota minister van Defensie van 30 december 1938, Geheim Litt. L.337.
- 219 NA 2.13.85, inv. 340: Brief Voorbereidend Commando Luchtverdediging van 18 augustus 1938, nr. 59 Geheim.
- 220 NA 2.13.85, inv. 340: Nota CGS aan minister van Defensie van 15 februari 1938, nr. 435 Geheim.
- 221 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 276.
- 222 *Ibidem*, 285.
- 223 T.T. de Jong, B. Schoenmaker en Q. van der Vegt, *Voor vriend en vijand paraat. De geschiedenis van vliegbasis Leeuwarden* (Franeker 2010) 22; R. Tiehatten, *Onder Twentsche Vleugels. Kroniek van de Vliegbasis Twenthe 1945-2003* (Enschede 2004) 14; D. Starink, *Logistiek Centrum Woensdrecht. De wordingsgeschiedenis van het instandhoudingsbedrijf voor luchtgebonden wapensystemen en grondgebonden communicatiesystemen van de krijgsmacht* (Woensdrecht 2009) 140.
- 224 Zie hiervoor: De Bruin, *Illusies en incidenten* en Molenaar, *De luchtverdediging*.
- 225 Best, 'Een en ander over gebruik van Nederlandsche luchtmacht', 243.
- 226 NA 2.13.85, inv. nr. 316: Brief C-LVA aan IML van 5 augustus 1936, nr. 36 Zeer Geheim.
- 227 NA 2.13.85, inv. nr. 316: Brief IML aan CGS en D-LVB van 20 augustus 1936, nr. 58P Zeer Geheim in antwoord op brief CGS van 8 mei 1936, nr. 1833 Geheim.
- 228 NA 2.13.85, inv. nr. 316: Nota minister van Defensie van 29 januari 1937, Geheim Litt. V.9 in antwoord op voorstellen van CGS van 5 november 1936, nr. 4228 Geheim.
- 229 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Nota minister van Defensie aan IML van 27 mei 1938, nr. 130 Zeer Geheim.

- 230 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief CGS aan de IML van 25 juni 1938, nr. 2068 Zeer Geheim.
- 231 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief IML aan CGS en minister van Defensie van 4 augustus 1938, nr. 53P.
- 232 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 266-268. Zie ook deel 1B van het verslag van de Parlementaire Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, bijlage 54.
- 233 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief C.Lvd aan CGS en minister van Defensie van 25 januari 1939, nr. Lv27 Zeer Geheim.
- 234 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 270.
- 235 Ibidem, 278-279.
- 236 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 20 april 1939, nr. Lv120 Zeer Geheim.
- 237 NA 2.13.85, inv. nr. 375: Brief wnd. IML aan C.Lvd van 12 juli 1939, nr. 264 Zeer Geheim.
- 238 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 24 augustus 1939, nr. Lv226 Zeer Geheim.
- 239 NA 2.13.70, inv. nr. 1449: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 20 juli 1939, nr. Lv197 Zeer Geheim. Zie ook: De Bruin e.a., *Illusies en incidenten*, 282-284.
- 240 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 300-301.
- 241 NA 2.13.70, inv. 1336: Brief IML aan minister van Defensie van 7 september 1939, nr. 322 Zeer Geheim.
- 242 NA 2.13.70, inv. 1336: Beschikking minister van Defensie van 1 september 1939, nr. 494 Zeer Geheim.
- 243 NA 2.13.70, inv. 1336: Bevel AHK, afdeling Luchtverdediging van 3 september 1939, nr. 1B.
- 244 NA 2.13.70, inv. 1336: K. B. van 23 september 1939, staatsblad nr. 589B, bekendgemaakt met schrijven van het AHK, afdeling Landmacht Sectie IIa, nr. 7406 Geheim.
- 245 Langeveld, *Schipper naast God*, 384.
- 246 B.G.J. de Graaff, 'Colijn: premier in de buitenlandse politiek' in: *Buitenlandse Zaken. Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Den Haag 1994) 38-39.
- 247 Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland*, 24-25.
- 248 Langeveld, *Schipper naast God*, 463-464.
- 249 Voor vliegtuigen: 9.125.000 gulden in 1938, 18.250.000 gulden in 1939, 8.250.000 gulden in 1940 en voor vliegparken: 2.600.000 gulden in 1938, 3.000.000 gulden in 1939 en 1.000.000 gulden in 1940.
- 250 Nota CGS aan minister van Defensie van 17 april 1935, nr. 1078 Zeer Geheim, afgedrukt in: B.G.J. de Graaff, *Documenten betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1919-1945, Periode B, deel IV RGP 234* (Den Haag 1996) 403-408.
- 251 NA 2.13.70, inv. 1333: Naschrift CGS aan de minister van Defensie van 30 oktober 1936, nr. 3801 Geheim n.a.v. brief IML van 24 augustus, nr. 480 Geheim.
- 252 De Bruin, *Illusies en incidenten*, 54-55.
- 253 *Het Vaderland*, 20 april 1938, avondeditie.
- 254 De Winter en Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging*, 52.
- 255 Best, 'Een en ander over gebruik en organisatie van Nederlandsche luchtstrijdkrachten bij den landoorlog', 276-281.
- 256 'De luchtverdediging van Nederland', *Het Vaderland*, 23 april 1936, avondeditie.
- 257 'De Nederlandsche regeering en de luchtvaartindustrie', *Het Vaderland*, 9 november 1937, avondeditie. Zie ook: 'Het Departement van Defensie en de burgerluchtvaart', *Het Vaderland*, 29 december 1937, avondeditie.
- 258 'Belangrijke vraagstukken van de Militaire Luchtvaart', *Het Vaderland*, 9 februari 1938, avondeditie.
- 259 Na zijn tweede pensionering vervulde Raaijmakers in 1939 nog het voorzitterschap van de adviescommissie Vorderingen en na de Tweede Wereldoorlog was hij als hoofd van het Centraal Bureau Defensieschade verbonden aan het ministerie van Financiën en vanaf 1950 lid van het Scheidsgerecht voor Oorlogsschade. Hij overleed in 1965 te Amersfoort.
- 260 R. de Winter en P.E. van Loo, *Luchtmachtbevelhebbers geportretteerd 1954-2005* (Den Haag 2006) 16-17.
- 261 R. de Winter, 'M. Raaijmakers' in: G. Teitler en W. Klinkert (red.), *Kopstukken uit de krijgsmacht. Nederlandse vlag- en opperofficieren 1815-1955* (Amsterdam 1997) 317-334. Zie ook: R. de Winter, 'Raaijmakers, Marius (1874-1965)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/raaijmakers).
- 262 NA 2.13.70, inv. 31: Brief CGS aan minister van Defensie van 6 september 1933, nr. 82 Geheim Persoonlijk.
- 263 NA 2.13.70, inv. 1332: Brief C-LVA aan CGS van 23 maart 1934, nr. 825.
- 264 De Winter en Doreleijers, *Luchtmachtstructuren in beweging*, 38.
- 265 NA 2.13.70, inv. 1332: Brief C-LVA aan CGS van 21 juni 1934, nr. 91 Geheim.
- 266 P.W. Best, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1933 tot 1 April 1937' in: Wijn, *Gedenkboek 1938*, 51-52.
- 267 NA 2.13.85, inv. 340: Persoonlijke brief minister van Defensie aan generaal Best van 30 juni 1939, Geheim Litt. O.161.
- 268 NA 2.13.85, inv. 372: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 5 november 1938, nr. 37 Zeer Geheim.

- 269 NA 2.13.85, inv. 374: Brieven C.Lvd aan minister van Defensie van 31 maart 1939, nr. Lv95 Zeer Geheim en van 4 april 1939, nr. Lv96 Zeer Geheim.
- 270 NA 2.13.85, inv. 372: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 20 december 1938, nr. Lv30 Zeer Geheim.
- 271 NA 2.13.85, inv. 373: Brief C.Lvd aan CGS van 7 februari 1939, nr. Lv40 Zeer Geheim en nota CGS van 3 maart 1939, nr. 775 Geheim.
- 272 NA 2.13.85, inv. 374: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 5 mei 1939, nr. Lv79 Zeer Geheim.
- 273 NA 2.13.85, inv. 374: Regeling ministerie van Defensie van 7 juni 1939, IIIe Afd. B, nr. 155.
- 274 NA 2.13.85, inv. 375: Brief C.Lvd aan minister van Defensie van 14 juli 1939, nr. Lv190 Zeer Geheim en brief D-LVB van 17 juli 1938, nr. 160 Geheim.
- 275 Collectie NIMH: Brief C-LVA aan CGS van 17 juni 1919, nr. 1400 Zeer Geheim.
- 276 Mededeling J. Hellendoorn, 12 november 2008.
- 277 Collectie NIMH, dossier Van Heijst: K.B. van 16 december 1938, nr. 45.
- 278 NA 2.13.85, inv. 373: Brief C.Lvd aan C-Luchtvaartbrigade van 25 januari 1939, nr. Lv27 Zeer Geheim; brief van de C-Luchtvaartbrigade aan de C.Lvd van 7 februari 1939, nr. 43 P Zeer Geheim en brief C.Lvd aan de C-Luchtvaartbrigade van 8 maart 1939, nr. Lv27 Zeer Geheim.
- 279 NA 2.13.85, inv. 373: Brief C.Lvd van 19 april 1939, nr. Lv112 Zeer Geheim.
- 280 Collectie NIMH, dossier F.A. van Heijst: K.B. van 1 september 1939, nr. 52.